

A study of the position and role of Nematollah Jeyhounabadi in the historiography of the Ahl al-Haqq, based on Historical Perspective & Historiography of Shahnameh Haqiqat¹

Hossein Karimi Parim² | Mohammad Amir Ahmadzadeh³

Received: 2025/09/06
Accepted: 2025/12/25

Abstract

Ahle-Haqq is a mystical sect with varying views regarding its origins and principles. Despite its antiquity and wide geographical reach; it has attracted significant attention from Western researchers only since the late 19th century. The scarcity of written documents, limited public access to theological texts, and existing contradictions and distortions have made its accurate recognition and introduction even more necessary. Nematollah Jeyhounabadi, a prominent Ahle -Haqq scholar of the late Qajar period, was among the first to recognize this necessity and to attempt to collect and recreate the sayings of Ahle-Haqq. His only published work, *Shahnameh Haqiqat*, is the most detailed poetic history of the Ahle-Haqq. The *Shahnameh* is an independent work, free from political and material motives, and contains some elements of both traditional and modern historiography in its structure. This research, while examining the historiographical and historical characteristics of *Shahnameh Haqiqat*, attempts to answer the question of what impact its publication had on the historiographical process of the Ahle-Haqq. Based on the research findings, Nematollah Jeyhounabadi, in pursuit of redefining the identity and existential philosophy of the Ahle-Haqq, began collecting and recreating the final text in Persian. Under the influence of his actions, the historiography of the righteous was transformed. Many researchers published the tenets of this sect. The *kalam* were removed from the oral and exclusive transmission of families and cryptic language and became available to everyone. Despite his efforts to introduce Ahl al-Haqq as a mystical sect within the Islamic and Shiite religions, some Ahl al-Haqq leaders opposed him.

Keywords: Traditional and modern historiography, Ahle-Haqq, *Kalam Saranjam*, *Shahnameh Haqiqat*, Nematollah Jeyhounabadi.

1. DOI: 10.22051/hph.2026.51210.1814

2. PhD student in the history of Iran after Islam, Tehran Institute of Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran. (Corresponding Author) HosseinKarimiParim1@gmail.com

3. Associate Professor, Research Group on Intellectual and Cultural History of Iran, History Research Institute, Tehran Institute of Humanities and Cultural Studies, Tehran, Iran. Ahmadzadeamir20@yahoo.com

Print ISSN: 2008-8841/ Online ISSN: 2538-3507

Introduction

The Ahl-e Haqq order, in its current structure, was founded in the 7th century AH by Sultan Sahak (Ishaq). Over the centuries, there was no fundamental change in the social and religious structure of the Ahl-e Haqq, and in some cases, it became outdated, heretical, and perverted. The limited information available about the Ahl-e Haqq in historical sources made research difficult. Orientalist studies were also incomplete and led to considerable confusion and ambiguity. These circumstances increased the need for comprehensive research to reveal the true nature of the Ahl-e Haqq movement. The emergence of Nematollah Jeyhunabadi marked a turning point in the historiography of the Ahl-e Haqq. Influenced by Nematollah's approach and the results of his research, other scholars sought to publish the principles of belief and religious practices of the Ahl-e Haqq, making what was once secret accessible to all. Therefore, to examine developments in the historiography of the Ahl-e Haqq, it is necessary to refer to the works of Nematollah Jeyhounabadi. This study aims, for the first time, to examine the historical perspective and historiographical elements of Nematollah Jeyhunabadi's only published work, the *Shahnameh Haqiqat*, and to address his significance and role in the fundamental development of Ahl-e Haqq historiography.

The first critique of *Shahnameh Haghghat* was conducted by Nur Ali Elahi. In his works, he discussed the life of Nematullah and explained and interpreted the mysterious terms and allusions in the *Shahnameh*. In the introduction to the second edition of *Shahnameh Haghghat*, Mohammad Mokri paid attention to the historiography and writing style of the *Shahnameh*. Mohammad Ali Soltani, in the introduction to the translation of the *Shahnameh* into Persian prose, explained some of its literary and historical features. Seyyed Kasri Heydari, in his book *Parshang Kalam*, examined *Shahnameh* based on theological texts and from a critical perspective. In the eighth chapter of the book *A New Critique of the Religion and Beliefs of the Ahl-e Haqq*, Shahnaz Yazdanpanah examines the life of Hajj Nematollah and describes his personality traits, writings, and influence on the process of compiling the works of the Ahl-e Haqq.

Methodology

This research, based on library sources and using a descriptive-analytical method, examines the historiographical and historical characteristics of the *Shahnameh Haqiqat* and the role of its author in the development of historiography of the Ahl-e Haqq. On this basis, first, the important historiographical characteristics of the *Shahnameh* were extracted. Then, the thoughts and opinions of its author were analyzed, and during it, the changes and developments in the historiography of the Ahl-e Haqq before and after the publication of the *Shahnameh Haqiqat* were pointed out.

Discussion & Results

- **A study of the status of the historiography of the Ahl al-Haqq in the Qajar period:** During the Qajar period, the sources of the Ahl al-Haqq sect remained oral and were based exclusively on writings held by ruling families.
- **Examining the role of orientalists in introducing the religion of the righteous:** Orientalists accessed to some non-authentic sources and conducted incomplete research, resulting in contradictory and unrealistic results.
- **The role of Qajar Iranian scholars in introducing the true people:** Iranian researchers have paid very little attention to the righteous, and most have relied on personal perceptions.

- **Introducing Nematollah Jeyhounabadi as the most influential person in the formation of contemporary Ahl al-Haqq historiography:** After his internal transformation, he severed all ties with central and local governments and some autocratic leaders of the Ahl al-Haqq. He began writing works and introducing the true face of the Ahl al-Haqq movement freely and without influence from societal conditions or his living environment.

- **Examining the historiographical characteristics of Shahnameh Haqiqat:**

Unlike most chronicles of the Qajar period, Shahnameh al-Haqiqat is an independent work written without political or material motives. This book has some characteristics of traditional historiography and some characteristics of modern historiography. The religious approach and elitism are the dominant aspects of its historiography. Its advantages include comprehensiveness, coherence, and simple and understandable language for everyone, expression of the causes and effects of historical events, clarity of tone, lack of conservatism and political and religious considerations, observance of the principle of impartiality and fairness in the description of events, clarity and certainty in the expression of thoughts and beliefs, moral regularity, and informed and fair analysis of contemporary history. Despite the fact that the book was written improvised and in a mystical state, the poetic, fictional, and mythical aspects of the text do not harm the historical aspect of the events and their credibility. Its shortcomings include being single-topic and not mentioning sources, references, and documentation.

Conclusion

Simultaneous with the Constitutional Revolution and the First World War, along with the resulting insecurity, famine, and diseases, the structure of the Ahl-e Haqq community was also affected by many innovations, deviations, and perversions. The emergence of Nematullah brought renewed dynamism and revival to the Ahl-e Haqq movement. In these circumstances, writing and publishing the history of the great figures and the principles of the Ahl-e Haqq beliefs was considered a major revolution in the historiography of this sect. This was especially significant because he wrote some of his works in Persian and made them accessible to the public – something unprecedented in the Ahl-e Haqq communities until then. He removed the teachings from the monopoly of the elite and spread them among all people. His enlightenment made the followers of the true religion aware of the origin, principles, and pillars of their faith. If, in the past, some accused Nematullah and his son of revealing centuries-old secrets and mysteries, today, much research has been conducted on the Ahl-e Haqq by both its community and others, and most of the books of kalam have been published.

Although in times like the 1980s, ideological differences and oppositions with the Nematullah family led to emotional reactions, political animosities, and even clashes and fights between the followers of the two groups; today, with the reduction of clashes and disagreements, we are faced with a large volume of research on the Ahl-e Haqq, which provides researchers in this field with suitable conditions for research and answering questions and ambiguities.

References

- Afzali Ebrahimi, (2004), Seyyed Qasem, "Encyclopedia of Shiism," Volume 3, Tehran, Shahid Saeed Mohebi. [In Persian]
- Al-Qasi, Majid, (1970), "Āyīn-e Yārī", Tehran, Ṭahoūrī. [In Persian]
- Anvar, Leili, (2009), "Malek jān Ne‘matī", translated by Farzad Yamini, Tehran, Ras. [In Persian]
- Azhand, Yaqoub, (2009), "Historical Writing in Iran", Tehran, Gostareh. [In Persian]
- Bahrami Iraj, (1999), "The Myth of the Righteous People", Tehran, Ātīyeh. [In Persian]
- During, Jean (1999), "Music and Mysticism", translated by Soudabeh Fazaili, Abadan, Pars. [In Persian]
- During, Jean, (2003), "L'ame des sons l'art unique d'ostad Elahi", translated by Soudabeh Fazaili, Tehran, Ceyhoun. [In Persian]
- Elahi, Noor Ali, (1994), "Āṭār ul-Ḥaq" by Dr. Bahram Elahi, Volume 1, jeyhoūn. [In Persian]
- Elahi, Noor Ali, (2008), "Borhān ul-Ḥaq", Tehran, jeyhoūn. [In Persian]
- E‘temād ul-Saltaneh, Moḥammad Ḥosseīn (1969), "ḵalseh" (Dream Book), Tehran, Ṭahoūrī. [In Persian]
- Heydari, Seyyed Kasra, (1403), "Paršang-e Kalām" (A Look at the Theology and Tradition of Yarsan), Kargadan. [In Persian]
- Jeyhounabadi, Nematollah, (1934), "Shahnameh of Truth" with an introduction by Mohammad Mokri, Tehran, Ṭahoūrī. [In Persian]
- Jeyhounabadi, Nematollah, (1994), "Shahnameh of Truth", with the efforts of Bahram Elahi, Tehran, jeyhoūn. [In Persian]
- Khajeh al-Din, Seyyed Mohammad Ali, (1960), "The Protégés" Tehran, Manouchehri Library. [In Persian]
- Kurdistani, Saeed Khan, (1999), "Three Research Discourses on the Religion of the Righteous," edited by Mohammad Ali Soltani and Maryam Banu Razazian, first edition, Tehran, Sohā. [In Persian]
- Mardukh Kurdistan, Sheikh Mohammad, (2004), "History of Kurds and Kurdistan," Volume 2, Tehran, Sorouš. [In Persian]
- Masoom Shirazi, Mohammad, (2003), "The Ways of Truth", translated by Mohammad Jafar Mahjoob, Volume 1, Tehran, Sanā‘ī. [In Persian]
- Mazaheri, Rasoul; Torabi Farsani, Soheila; Arabi Hashemi, Shokoh, (2019) Local Analysis of Post-Constitutional Iran (1336-1324 AH), Journal of Historical Perspective and Historiography, Alzahra University, Volume 29, Issue 24, pp. 230-213. [In Persian]
- Minorsky, Vladimir, (1996), "An Essay on the Righteous," Encyclopedia of the Islamic World, translated by Parviz Azkaei, Volume 1, Tehran, Encyclopedia of Islam Foundation Publications. [In Persian]
- Nasafī, ‘Azīzuddīn, (1390), "Al-Īnsān al-Kāmel", 11th edition, Ṭahoūrī. [In Persian]
- Niazi, Mohammad; Ahmadzadeh, Mohammad Amir, (2019), The impact of nationalist discourse on the representation of ancient Iran in modern historiography of the Qajar period (a case study of Khosravan Jalal-edin Mirza Qajar's letter), Journal of Historical Perspective and Historiography of Al-Zahra University, Volume 29, Issue 23, pp. 9-31. [In Persian]
- Rostami, Mansour, (2024), A study of the formation of the Divan Ahl al-Haqq during the reign of Sultan Ishaq Barzanji and its works, History of Islam and Iran, Al-Zahra University, Volume 34, Number 62, Summer, pp. 121-145. [In Persian]

- Safizadeh, Sedigh (2008), "Ahl al-Haqq", Tehran, Horoufiyeh. [In Persian]
Safizadeh, Sedigh, (1996), "Letter of the End", Tehran, Hirmand. [In Persian]
Sanandji, Mirza Shokrollah, (1987), "Nasseri's Gift in the History and Geography of Kurdistan", edited by Heshmatollah Tabibi, Tehran, Amir Kabir. [In Persian]
Soleimaniyan, Moslem, (2019) Comparative analysis of historiographical components in the history of Diyarbakir and Amini's worldview with emphasis on the issue of fatalism, Journal of Historical Perspective and Historiography of Al-Zahra University, Volume 29, Issue 23, pp. 185-210. [In Persian]
Soltani, Mohammad Ali, (2014), "Persian Translation of the Truth of Truth", Haj Nematollah, Jeyhunabadi, Tehran, Soha. [In Persian]
Yazdanpanah, Shahnaz, (2015), "A New Criticism of the Religion and Beliefs of the Righteous," Ayandeh Derakshan. [In Persian]

©2025 Alzahra University, Tehran, Iran. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC-ND 4.0 license) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

دو فصلنامه علمی تاریخ نگری و تاریخ نگاری دانشگاه الزهراء (س)
سال سی و چهارم، دوره جدید، شماره ۳۴، پیاپی ۱۱۹، پاییز و زمستان ۱۴۰۳
مقاله علمی - پژوهشی
صفحات ۲۲۶-۱۹۳

بررسی جایگاه و نقش نعمت الله جیحون آبادی در تاریخ نگاری اهل حق، باتکیه بر شاخصه های تاریخ نگاری و تاریخ نگری شاهنامه حقیقت^۱

حسین کریمی پریم^۲ | محمدا میر احمدزاده^۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۱۹

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۰۴

چکیده

اهل حق، مسلکی عرفانی است که نظرات متفاوتی در باب خاستگاه و اصول عقایدش ارائه شده است. باوجود قدمت و گستردگی جغرافیایی اش، از اواخر قرن نوزدهم، مورد توجه جدی محققان غربی قرار گرفت. کمبود اسناد مکتوب، عدم دسترسی همگانی به دفاتر کلام و تناقضات و تحریفات موجود، ضرورت شناخت و معرفی درست آن را دوچندان نمود. نعمت الله جیحون آبادی، از مشاهیر اهل حق اواخر قاجار، از نخستین کسانی است که با درک این ضرورت، به گردآوری و بازآفرینی کلام های اهل حق مبادرت ورزید. تنها اثر چاپ شده او یعنی شاهنامه حقیقت، مفصل ترین تاریخ منظوم اهل حق می باشد. شاهنامه، اثری است مستقل و به دور از انگیزه های سیاسی و مادی که برخی از مؤلفه های تاریخ نگاری سنتی و شاخصه هایی از تاریخ نگاری نوین، در ساختار آن وجود دارد. این پژوهش، ضمن بررسی شاخصه های تاریخ نگاری و تاریخ نگری شاهنامه حقیقت؛ سعی دارد به این سؤال پاسخ دهد که انتشار آن، چه تأثیری بر روند تاریخ نگاری اهل حق داشته است. بر اساس یافته های پژوهش، نعمت الله جیحون آبادی در پی بازتعریف از هویت و فلسفه وجودی

۱. شناسه دیجیتال (DOI): 10.22051/hph.2026.51210.1814

۲. دانشجوی دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران (نویسنده مسئول). Hosseinkarimiparim1@gmail.com

۳. دانشیار گروه پژوهشی تاریخ فکری و فرهنگی ایران، پژوهشکده تاریخ، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، تهران، ایران تهران. Ahmadzadeamir20@yahoo.com

اهل حق، به گردآوری و بازآفرینی کلام *سرانجام* به فارسی پرداخت. تحت تأثیر اقدامات او، تاریخ‌نگاری اهل حق متحول شد. بسیاری از پژوهشگران به انتشار اصول عقاید این مسلک پرداختند. کلام‌ها از شیوه انتقال شفاهی و انحصاری خاندان‌ها و زبان رمزآلود خارج شده و در اختیار همگان قرار گرفت. با وجود تلاش او برای معرفی اهل حق به‌عنوان مسلکی عرفانی در بطن شریعت محمدی و مذهب شیعه دوازده‌امامی، برخی از رهبران اهل حق با او به مخالفت برخاستند.

کلیدواژه‌ها: اهل حق، تاریخ‌نگاری سنتی و مدرن، شاهنامه حقیقت، کلام *سرانجام*، نعمت‌الله جیحون‌آبادی.

مقدمه

اهل حق یا یارسان از جمله جوامع مذهبی مهم ایران است که با وجود دیرینگی پیدایش و گستردگی جغرافیایی و فراوانی پیروانش، تا قرون اخیر، کتاب جامعی درباره اصول عقاید و تاریخ بزرگان آن نوشته نشده است (خواج‌الدین، ۱۳۴۹: ۵). مرکز اصلی طوایف اهل حق تا قرن هفتم هجری در لرستان بود؛ سپس این مرکزیت به مناطق غربی کردستان و کرمانشاهان منتقل گردید. تاریخ دقیق پیدایش این مسلک، مشخص نیست (رستمی، ۱۴۰۳: ۱۲۳). نخستین نشانه‌های این مسلک را می‌توان در قرن دوم هجری با ظهور بهلول دانا و سپس بزرگانی چون باباناعوس، بابا سرهنگ و شاه خوشین جستجو کرد. برخی، پیدایش این مسلک را از عالم الست تا زمان حضرت علی (ع)، جزء اسرار انبیا می‌دانند و معتقدند که آن حضرت، اسرار حقیقت را به یاران خاص خویش از جمله حسن بصری بیان کرده و در دوره امام صادق (ع) به بهلول رسیده است (الهی، ۱۳۷۳: ۱۷).

وجود اصطلاحات فلسفی، عرفانی، دینی، کلامی و زبان‌شناسی فراوان از جمله مظهریت، جامه به جامه، دونادون، تجدید میثاق در گستره عقیدتی اهل حق، آن را مجموعه‌ای متشکل از وجوه معرفتی و جهان‌بینی خاصی کرده که شباهت‌های فراوانی به بسیاری از مکاتب و ادیان دارد. هم‌جواری و شباهت مناسک اهل حق با دیگر فرقه‌ها و خودداری پیروان آن در بیان اصول عقایدشان به دیگران، سبب ارائه نظریات و دیدگاه‌های متفاوتی درباره اهل حق شده که پژوهشگر این حوزه را با سردرگمی و تناقض‌گویی مواجه کرده است (بهرامی، ۱۳۷۸: ۲۰). از نظر مینورسکی به سبب پراکندگی اهل حق و محدودیت و دور از دسترس بودن منابع، به‌سختی می‌توان در مورد این مسلک تحقیق کرد (مینورسکی، ۱۳۷۵: ۳۸). برخی، اهل حق را به سبب اعتقاد به حلول و تناسخ در حاشیه دین اسلام می‌دانند (سنندجی، ۱۳۶۶: ۴۲)؛

خواجه‌الدین، ۱۳۴۹: ۱۲). گروهی به سبب خدا دانستن حضرت علی(ع)، آن‌ها را علی‌اللهی می‌دانند (خواجه‌الدین، ۱۳۹۴: ۹۶). گروهی معتقدند که نام علی‌اللهی به اشتباه به آن‌ها اطلاق شده است (مینورسکی، همان، ۳۸). عده‌ای، اهل حق را مسلمان و شیعه دانسته که اساس آن صرفاً اسلامی نیست؛ بلکه مجموعه‌ای از افکار ادیان باستان و مسیحی است؛ لذا می‌توان گفت که مسلک اهل حق، جوهر مشترک همه عرفان‌های پیشین را در خود دارد و بیانگر تداوم حقایق الهی در هر دوره است.

امروزه، اهل حق به دو گروه کلی تقسیم می‌شوند: گروه اول که اکثریت را تشکیل می‌دهند؛ بر این عقیده‌اند که تعالیم این مسلک، هیچ‌گونه ارتباطی با قرآن و اسلام ندارد و دینی مستقل است. این گروه، مذهب خود را «دین یاری» می‌نامند. گروه دوم؛ آیین خود را مسلکی عرفانی می‌دانند که با مذهب اثنی‌عشری جعفری پیوند دارد (افضلی ابراهیمی، ۱۳۸۳: ۶۱۳/۲). گفتنی است؛ دو گروه بر این اتفاق نظر دارند که عقاید آن‌ها ریشه در عالم ازل دارد و آن را سرّ مگو می‌دانند و از دیگران مخفی می‌کنند.

مسلک اهل حق با ساختار امروزی‌اش، در قرن هفتم هجری توسط سلطان سهاک (اسحاق) پایه‌گذاری شد (رستمی، ۱۴۰۳: ۱۲۲). او شخصیتی صاحب کرامت و پر جذب بود که نزد پیروانش، مظهر حق شناخته می‌شد. سلطان به تجدید آیین حق پرداخته و حقایق را که زمانی جزء اسرار انبیا و اولیا بود؛ میان مردم رواج داد. او جمعیت اهل حق را به ساختاری مرکب از خاندان‌ها تبدیل کرد و شعائر و آداب خاص آن را مدون ساخت؛ به نحوی که از دیگر آیین‌های هم پیوند همچون علوی، مشعشی و شبک‌ها متمایز شد (همان). سلطان سهاک، واضع یک مسلک نوین معنوی است که وجوه باطنی‌تر اسلام را با ادیان باستانی ایران و شاید عوامل دیگری مختص فرهنگ کرد، پیوند می‌دهد (انور، ۱۳۸۸: ۱۹).

اهل حق، کتاب دینی مستقلی ندارند و کلام بزرگان‌شان از تقدس بالایی نزد پیروان برخوردار است. «کلام سرانجام»، مجموعه‌ای است از اشعار کردی منسوب به سلطان سهاک و یاران او و سایر بزرگان اهل حق که قبل از او زندگی می‌کردند (صفی‌زاده، ۱۳۷۵: ۵۵؛ رستمی، ۱۴۰۳: ۱۲۳). دلایلی همچون انتقال سینه به سینه کلام‌ها، سواد اندک پیروان، زبان سخت کردی اورامانی و فراوانی کنایه‌ها و استعارات و اصطلاحات خاص آن، خودداری پیروان در بیان اصول عقاید به دیگران، پراکندگی جغرافیایی و قومی اهل حق و سودجویی برخی از مسندنشینان، سبب شده؛ بسیاری از کلام‌ها در طول زمان مخدوش یا تحریف شوند (رستمی، همان). این مشکلات، روند تحقیق را با دشواری‌هایی روبرو ساخته و اطلاعات اندکی از اهل حق در منابع وجود دارد (القاصی، ۱۳۵۹: ۸۱؛ صفی‌زاده، ۱۳۷۵: ۲۱؛ افضلی شاه ابراهیمی،

۱. اهل حق، گفتارهای بزرگان و سروده‌های دینی خود را «کلام» و کلام‌های مدون را دفتر می‌گویند.

۲۰۲ / بررسی جایگاه و نقش نعمت‌الله جیحون‌آبادی در تاریخ‌نگاری اهل حق ... / کریمی پریم و احمدزاده

۱۳۸۳: ۲/۶۱۰). با این وجود، عمده تحقیقات در زمینه اهل حق، بر اساس همین دفاتر کلام صورت گرفته است.

نخستین تحقیقات پیرامون اهل حق، در قرن نوزدهم میلادی، توسط مستشرقانی چون کنت دوگوبینو، راولینسون، یوکوفسکی، ایوانف و مینورسکی انجام گرفت.^۱ شرق‌شناسان، طی پژوهش در زمینه اهل حق، اطلاعات ناقصی به دست آوردند و آن را به تمام خاندان‌های اهل حق تعمیم دادند. آن‌ها اصالت تاریخی و مبنای عقاید اهل حق را در نیافتند و اظهارات ناهمگون و متناقضی ابراز کردند (دورینگ، ۱۳۷۸: ۱۱). از این رو، برخی، خاستگاه اهل حق را به دین بودا (کنت دوگوبینو، ۱۳۶۷: ۳۱۴) و برخی به میتراپی یا گنوسی و مسیحی و برخی هم به مانوی، اسماعیلی و علی‌اللهی (راولینسون، ۱۳۶۲: ۲۰-۲۴) نسبت دادند. تحت تأثیر این نوشته‌ها و به دلیل عدم شناخت درست، تهمت‌ها و تعبیر ضدونقیضی، نسبت به خاستگاه و اصول اعتقادی اهل حق ارائه گردید و متأثر از هم‌جواری با دیگر نحله‌ها، آن‌ها را علی‌اللهی، نصیری، شیطان‌پرست و... دانستند (معصوم شیرازی، ۱۳۱۸: ۲/۱۰۹؛ سنندجی، ۱۳۶۶: ۱۱۲۷؛ بهرامی، ۱۳۷۸: ۲۰؛ القاصی، ۱۳۹۵: ۵۱). نتیجه آنکه؛ اگرچه کلام‌های منتشر شده از سوی مستشرقین، اصیل و قابل اعتماد نیستند؛ اما این آثار کمک بزرگی به تحقیقات اهل حق کرده‌اند.

در میان ایرانیان، اولین مقاله در زمینه اهل حق را اعتمادالسلطنه از روشنفکران عهد ناصری نگاشته است. از آنجایی که او به متون کلام، دسترسی نداشته و تنها با چند تن از اهل حق مصاحبه کرده؛ به نظر می‌رسد نوشته‌هایش، اظهارات شخصی بوده باشد (بهرامی، ۱۳۷۸: ۱۱۱). از دیگر محققان پیشرو، سعیدخان کردستانی (۱۳۲۲-۱۲۴۲هـ.ش) است که حاصل تحقیقات خود را در اختیار موزه‌های اروپا و مینورسکی قرار داد و تلاش کرد اهل حق را به مسیحیت منتسب کند (سلطانی، ۱۳۷۸: ۶۲).

ظهور نعمت‌الله جیحون‌آبادی را می‌توان نقطه عطف تاریخ‌نگاری اهل حق دانست. او از مشاهیر اهل حق است که با استناد به منابع مکتوب و شفاهی و تسلط بر زبان کردی قدیم، به تحقیقات گسترده پرداخت (یزدان‌پناه، ۱۳۹۴: ۱۱۲). پیش از او، رشته مطالب از هم گسیخته و به شکل دیگر درآمده و سبب سردرگمی و کج‌فهمی محققان و پیروان شده بود (اللهی، ۱۳۸۷: ۲۵۶). از اهداف اصلی نوشته‌های او، معرفی حاصل تحقیقاتش درباره اهل حق و ذکر اختلافاتی بود که در طول زمان بین شاخه‌های مختلف آن سنت به وجود آمده بود. همچنین حاوی تعالیم عرفانی و نصایح معنوی او برای حق‌جویان می‌باشد. برخی از نوشته‌هایش برای

۱. کلام‌های منتشر شده در غرب و مطالعات مستشرقین، اکثراً از سنت‌های آتش‌بگی و گوران (توت شامی) می‌باشد.

استفاده خانواده و پیروانش بود؛ مانند مجموعه مناجات‌های شخصی و شرح حالات درونی و تجربیات معنوی. طبق گفته مینورسکی در دائره المعارف اسلامی، حاج نعمت‌الله، زمان را برای ظهور حقیقت و ابراز اسرار و مکتومات، مناسب می‌یافت (صفی‌زاده، ۱۳۶۰: ۱۶۰).

تنها اثر چاپ‌شده او یعنی *شاهنامه حقیقت*، نخستین کتابی است که در مورد آثار تاریخی و دستورات مسلکی اهل حق سروده شده است. گستره پژوهش *شاهنامه*، تمام خاندان‌های یازده‌گانه در سراسر قلمرو اهل حق (ایران، عراق و ترکیه) را در برمی‌گیرد.^۱ اعتقادات جماعت اهل حق، تشکیل مجموعه در هم بافته پرباری می‌داد که لب لبابش در *شاهنامه* به نظم درآمده است (انور، ۱۳۸۸: ۲۱).

با وجودی که *شاهنامه*، مرجع بسیاری از تحقیقات بعدی قرار گرفته؛ آن‌طور که باید شناخته و معرفی نشده است. در پژوهش پیش رو، تلاش می‌شود؛ مهم‌ترین شاخصه‌های تاریخ‌نگاری *شاهنامه حقیقت* و بینش و نگرش مؤلف آن، باتکیه بر روش تحلیل محتوای کیفی و مطالعات کتابخانه‌ای، مورد ارزیابی قرار بگیرد. تأثیر *شاهنامه حقیقت*، بر شکل و محتوای تاریخ‌نگاری اهل حق؛ مسئله‌ای است که این پژوهش درصدد پاسخگویی به آن است.

پیشینه پژوهش

تاکنون شاخصه‌های تاریخ‌نگاری *شاهنامه حقیقت*، مورد بررسی دقیق قرار نگرفته و تنها اشاراتی در برخی پژوهش‌ها به آن شده است. هانری گُربن، *شاهنامه حقیقت* را اثری چون کتاب مقدس و محمدمُکری، آن را *روضه الصفا و ناسخ‌التواریخ* و مفصل‌ترین تاریخ منظوم اهل حق می‌داند (دورینگ، ۱۳۸۲: ۱۷؛ جیحون‌آبادی، ۱۳۶۱: ۱۲). محمدعلی سلطانی، آن را کلید کلامات یارسان و اثری ارزشمند برای پژوهشگران دانسته و معتقد است آنچه در کلام *سرانجام* به‌طور اشاره و مبهم آمده؛ مؤلف *شاهنامه* با ژرف‌نگری، درک حال و آینده و بازسازی همه‌جانبه حکایات، اثری ماندگار آفریده است (سلطانی، ۱۳۹۳: ۴). کسری حیدری، آن را نخستین اثر فارسی در خصوص آیین یاری و شرح و تفسیر کلام‌های حق می‌داند که به دلیل جامعیت، پژوهشگران این حوزه را تحت‌تأثیر خود قرار داده است (حیدری، ۱۴۰۳: ۱۰). همچنین برای اکثر پژوهشگران متأخر حوزه اهل حق، *شاهنامه* به‌عنوان یکی از منابع اصلی تحقیق محسوب می‌شود (یزدان‌پناه، ۱۳۹۱: ۷۸). سید محمدعلی خواجه‌الدین، *شاهنامه حقیقت*،

۱. از اقدامات سلطان سهاک، ایجاد خاندان‌ها بود. هفت خاندان در زمان او عبارتند از: خاندان‌های شاه ابراهیمی - عالی قلندر - یادگاری - میرسوری - مصطفایی - حاجی باویسی. چهار خاندان پس از سلطان به نام‌های: ذوالنوری - آتش بیگی - باباحیدری - شاه حیاسی.

۲۰۴ / بررسی جایگاه و نقش نعمت‌الله جیحون‌آبادی در تاریخ‌نگاری اهل حق ... / کریمی پریم و احمدزاده

مجموعه رسائل اهل حق، اثر ایوانف مستشرق روسی و سروده‌های دینی یارسان از ماشاء‌الله سوری را مرجع تألیف خود قرار می‌دهد (خواجه‌الدین، ۱۳۴۹: ۷).

نخستین نقد و بررسی *شاهنامه*، توسط نورعلی الهی، فرزند مؤلف و کاتب اصلی *شاهنامه* انجام گرفت. او در کتاب *برهان‌الحق* که ثمره تحقیقاتش در زمینه اهل حق است؛ با روش عقلی و نقلی و کشفی، به شرح و تفسیر اصطلاحات و کنایات رمزآلود *شاهنامه* پرداخته و در رساله حاشیه بر حق الحقایق برخی اصطلاحات خاص و ابهامات وقایع تاریخی در متن *شاهنامه* را توضیح داده است (دورینگ، ۱۳۸۲: ۲۰). همچنین در کتاب آثار الحق جلد یک و دو که مشتمل بر گفتارهای اوست؛ و جوهی از زندگی و اندیشه‌های پدرش بیان شده است.

مکری در مقدمه چاپ دوم *شاهنامه*، به تاریخ‌نگاری و سبک نگارشی *شاهنامه* توجه نمود. او ضمن تأکید بر ارزش تاریخی *شاهنامه*، واژه‌ها و ترکیبات ضعیف و نادرست از دید خود را به شکل صحیح یادآوری کرد. در مقابل، سلطانی در مقدمه برگردان *شاهنامه* به نشر فارسی، سبک ادبی *شاهنامه* را در خور توجه دانسته و برخی از ویژگی‌های آن را ذکر کرد.

از دیگر پژوهش‌ها، کتاب *نقدی نو به آیین و مرام اهل حق*، تألیف شهناز یزدان‌پناه است که در فصل هشتم، به بررسی زندگی حاج نعمت‌الله و بیان ویژگی‌های شخصیتی او و تألیفات و تأثیرات او بر روند تدوین آثار اهل حق پرداخته است. این کتاب از آنجایی که به شرایط جامعه اهل حق و برخی تحریفات و بدعت‌های آن اشاره دارد؛ جهت آشنایی با بینش تاریخ‌نگاری حاج نعمت‌الله مفید می‌باشد.

از پژوهش‌های اخیر، کتاب *پرشننگ کلام*، نگاهی به کلام و سنت یارسان، تألیف سید کسری حیدری است که *شاهنامه حقیقت* را به‌عنوان منبع تحقیقات ایوانف و مینورسکی، مورد بررسی قرار داد. او بر اساس دفاتر کلامی که در اختیار داشت؛ آثار دو محقق مذکور و *شاهنامه حقیقت* را مغایر با کلام‌ها دانسته و تلاش کرده ثابت کند؛ اکثر روایات *شاهنامه*، ساخته و پرداخته ذهن مؤلف می‌باشد (حیدری، ۱۴۰۳: ۱۶۰-۷۲). با مقایسه درمی‌یابیم که نسبت به منابع متنوع و فراوان حاج نعمت‌الله که بالغ بر ۷۲ نسخه کلام از مناطق مختلف و یافته‌های شفاهی و میدانی می‌باشد (الهی، ۱۳۷۳: ۱۸۷)؛ حیدری، تنها دفاتر برخی خاندان‌ها را مبنای تحقیق و اصالت‌سنجی *شاهنامه* قرار داده است. او در تضاد با نظر حاج نعمت‌الله، دین یاری را مستقل از اسلام می‌پندارد.

زندگی‌نامه نعمت‌الله جیحون‌آبادی

نعمت‌الله جیحون‌آبادی مکری (۱۲۵۰-۱۲۹۸ هـ.ش) از مشاهیر و بزرگان اهل حق، وابسته به

خاندان شاه حیاس می‌باشد (صفی‌زاده، ۱۳۸۷: ۴۲۷). جد نعمت‌الله، بیان بگ ثانی، از مریدان سید عباس (از بزرگان خاندان شاه حیاس دوره محمدشاه قاجار) بود که به همراه وی در روستای جیحون‌آباد کرمانشاه سکنی گزید (دورینگ، ۱۳۸۲: ۲۲؛ سلطانی، ۱۳۸۱: ۱۹۳). نعمت‌الله در روستای جیحون‌آباد کرمانشاه به دنیا آمد. هشت‌ساله بود که پدرش (میرزا بهرام) در دفاع از مردم در مقابل دزدان و غارتگران، کشته شد. در ده‌سالگی، مادرش را از دست داد. عمویش، میرزا غلامعلی، از خوانین و ملاکین منطقه، کفالت او و برادر و خواهرش را برعهده گرفت (انور، ۱۳۸۸: ۲۵؛ الهی، ۱۳۷۳: ۵۶۳). نعمت‌الله از این دوران، با ناراحتی و اندوه یاد می‌کند (جیحون‌آبادی، ۱۳۶۱: ۳۸۴).

نعمت‌الله، تحصیلات خود را در دینور و کرمانشاه به اتمام رساند (مردوخ، ۱۳۸۳: ۱۵۹). در ۲۲ سالگی، طبق سنت آن روزگار با دخترعموی خود، سکینه خانم ازدواج کرد. مدتی منشی دیوانی - حکومتی کرمانشاه بود. پس از مدتی آنجا را ترک کرد و دستیار و مباشر عمویش در اداره املاک و مزارع شد. او این دوران را دوره غفلت و بی‌خبری و غرق در دنیا می‌داند و بی‌پرده از گرفتاری دنیوی و اشتباهات خود سخن می‌گوید (جیحون‌آبادی، ۱۳۶۱: ۳۸۵ و ۴۰۹).

نعمت‌الله در دوران جوانی، چند بار از عالم معنا و در خواب، موردخطاب و بازخواست قرار گرفت؛ اما اعتنایی نکرد. تا اینکه در ۲۸ سالگی، به بیماری سخت چهل‌روزه، مبتلا شد. خانواده‌اش پنداشتند که او مرده است. در شاهنامه توضیح می‌دهد که چگونه می‌میرد و روحش در عالم برزخ، مورد عتاب و بازخواست و عذاب قرار می‌گیرد (همان، ۳۸۶ و ۴۱۰). در آن عالم معنوی، با شفاعت و ضمانت صاحب‌الزمان (عج) بخشوده می‌شود؛ مشروط به اینکه هرچه حق‌الناس بر گردن اوست؛ ادا کند و راه راستی در پیش بگیرد. او از سوی امام‌زمان (عج) و سلطان سهاک، مأمور گسترش دین حقیقت می‌گردد (همان، ۴۱۳ و ۴۱۶).

پس از این تجربه عمیق معنوی، دگرگونی کامل در او ایجاد شد. از این‌رو از تمام کارهای دنیوی دست‌شسته؛ لباس سنتی درویشان بر تن، با عزم عزلت و گوشه‌گیری، نذر دوازده ساله چله‌نشینی در پیش گرفت (جیحون‌آبادی، ۱۳۶۱: ۳۲۵؛ الهی، ۱۳۷۳: ۵۷۰؛ دورینگ، ۱۳۸۲: ۲۳). اگرچه چندان در پی انتشار عقاید خود نبود؛ اما چند درویش از گوشه‌کنار منطقه به او پیوستند و حلقه جمع اولیه یاران شکل گرفت. به‌زودی تعداد درویشان^۱ زن و مرد او به دو هزار تن رسید و مریدانش به هزاران نفر بالغ شدند (الهی، همان: ۵۵۷؛ دورینگ، همان: ۲۴).

۱. از آنجایی که حاج نعمت‌الله، تحول درونی خود را متأثر از شفاعت و عنایت امام عصر می‌دانست؛ درویشان و سرسپردگان او به درویشان صاحب‌زمانی معروف شدند.

این پژوهش که جهت بررسی بینش و نگرش نعمت‌الله در کتاب *شاهنامه* شکل گرفته؛ به دوره تحول روحی او اختصاص دارد. در این دوره ۲۰ ساله، زندگی او با چله‌نشینی‌های پیاپی، مراسم عبادی خصوصی، پرداختن به تعلیمات معنوی، انجام کارهای خیریه، موسیقی و ذکر و کلام، تحقیق و تألیف و به‌ندرت نیز مراسم عبادی عمومی توأم بود (الهی، همان: ۵۶۴).

برای شناخت زمینه‌های فرامتنی شکل‌گیری و تألیف این کتاب، باید به سرچشمه‌های فکری و اجتماعی نویسنده توجه کرد. پیشینه و جایگاه اجتماعی خاندان نعمت‌الله به‌عنوان مالکان و عالمان و پرورش در فرهنگ غنی اهل حق، نقش مهمی در شکل‌گیری اندیشه و بینش تاریخی‌اش داشت. او متأثر از شرایط جامعه زمان خود نیز بود. ضعف و ناکارآمدی حکومت قاجار و نفوذ بیگانگان و جنگ بین‌الملل اول و بروز ناامنی و قحطی فراگیر از یک‌سو؛ سودجویی‌ها و خودکامگی مسندنشینان و بی‌سواد و سردرگمی پیروان اهل حق از سوی دیگر، شرایط ویژه‌ای پدید آورده بود که ایجاد دگرگونی اساسی در جامعه اهل حق را ضروری می‌نمود. در چنین شرایطی، همزمان با جنبش مشروطه و آغاز نوگرایی در ایران، نعمت‌الله در پی تحول درونی، در زمینه تاریخ بزرگان و عقاید و مناسک اهل حق، به تحقیقات گسترده پرداخت. او در تاریخ ۱۲ اسفند ۱۲۹۸ هـ.ش، پس از بیست سال تلاش برای گسترش مرام اهل حق و به‌جا گذاشتن آثار فراوان^۱ در ۴۸ سالگی رحلت کرده و در تکیه منزل خویش دفن گردید (الهی، همان: ۵۵۷؛ دورینگ، همان: ۲۴).

معرفی شاهنامه حقیقت

شاهنامه حقیقت، منظومه‌ای است در بحر مقارب، هم وزن *شاهنامه فردوسی* که نعمت‌الله جیحون‌آبادی در عرض چهل روز سرود و فرزندش، نورعلی‌الهی، آن را نوشت. این منظومه، دارای پنج فصل و مشتمل بر ۱۵۰۲۴ بیت است.^۲ در این اثر که حاوی تاریخ روحانی انسان از دوران پیش از خلقت عالم تا اواخر قاجار است؛ سراینده‌اش به کاوش در اسطوره‌های بنیادین مسلک اهل حق پرداخته و جهان‌بینی اهل حق و حقایق معنوی را تشریح می‌کند (انور، ۱۳۸۸: ۲۱-۲۲). موضوع این منظومه بلند، تشریح اصل زندگی‌های متوالی است که سلطان سهاک به تبیین آن پرداخته بود (همان: ۲۲). نعمت‌الله در پیشگفتار، با انتخاب «مجرم» به‌عنوان تخلص،

۱. برخی از آثار او به شرح زیر است: ۱- کوچ تاریخ یا کوچ حقیقت به زبان کردی. ۲- مختصری از کوچ تاریخ (نظم کردی) ۳- گلشن داد (نظم فارسی) ۴- اصولات (نظم کردی) ۵- فرقان الاخبار (نثر فارسی) ۶- ضیاء القلوب (نثر فارسی) ۷- جاودان سرا (نثر فارسی) ۸- کاشف الاسرار.

۲. در پیشگفتار *شاهنامه* چاپ جیحون، اشاره شده که *شاهنامه* دارای دفتری موسوم به «کاشف الاسرار» به نثر در ۱۲۴ صفحه است که فعلاً مصلحت نیست به چاپ برسد.

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۴، شماره ۳۴، پاییز و زمستان ۱۴۰۳ / ۲۰۷

فصول کتاب را چنین برمی‌شمارد (جیحون‌آبادی، ۱۳۷۳: ۲):

- جزء اول مسمی به «فردوس»، از اول ایجاد خلقت خلایق دو عالم تا ظهور ختم المرسلین محمد رسول‌الله (ص).

- جزء دوم مسمی به «رضوان»، از خاتم‌النبین (ص) تا ظهور پادشاه حقیقت حضرت سلطان اسحاق (سهاک).

- جزء سوم مسمی به «خلد»، از ظهور سلطان اسحاق تا آخر ایام که در جامه سر پنهان گردید و شاه ابراهیم جانشین ایشان شد.

- جزء چهارم مسمی به «جنان»، از ابتدای جلوس شاه ابراهیم بر تخت حقیقت تا این روزگار، سنه ۱۳۳۷ هـ ق می‌باشد.

- جزء پنجم مسمی به «نعیم» که در شرح احوال ناظم نوشته شده است.

شاهنامه را نعمت‌الله، یک سال قبل از درگذشتش (۱۲۹۷ هـ ش) سرود و با تأخیر ۵۰ ساله، در سال ۱۳۴۵ هـ ش، از سوی انستیتوی ایران و فرانسه و تحت نظارت پروفیسور هانری کرین منتشر شد. نخستین تلاش‌ها برای چاپ شاهنامه از سوی محمد مکرری صورت گرفت. او در دهه ۲۰ شمسی، نسخه دست‌نویس شاهنامه به خط نورمحمد حسینی از یاران نعمت‌الله را به دست آورد. تلاش او برای یافتن نسخه اصلی بی‌نتیجه ماند. شرایط سیاسی پس از کودتای ۲۸ مرداد و مهاجرت اجباری‌اش به فرانسه، سبب توقف چاپ کتاب شد (جیحون‌آبادی، ۱۳۶۱: ۶). با توجه به مفقودی نسخه اصلی، نورعلی الهی در سال ۱۳۴۲ هـ ش، کتاب برهان‌الحق را که محتوایش را با شاهنامه یکی می‌دانست؛ به چاپ رساند. دورینگ بر این باور است که مکرری سه سال بعد، در واکنش به انتشار برهان‌الحق، اقدام به چاپ شاهنامه کرد تا ثابت کند میان نعمت‌الله و فرزندش اختلاف عقیدتی وجود دارد. در واکنشی دیگر، مکرری، کتابی متناسب به نورعلی الهی به نام «عرفان‌گرد» را بدون اطلاع و ذکر نام او در فرانسه به چاپ رساند و در مقدمه‌اش از برهان‌الحق و مقاله ویتمن^۱ به شدت انتقاد کرد (دورینگ، ۱۳۷۸: ۹۵).

این اختلاف نظر و عدم هماهنگی مکرری با خانواده مؤلف، پس از انقلاب اسلامی سال ۵۷ بیشتر نمایان شد.^۲ در سال ۱۳۶۱ هـ ش، چاپ دوم شاهنامه از سوی مکرری و چاپخانه طهوری

۱. سایمون ویتمن (simon weightman) رئیس سابق بخش تحقیقات علوم دینی در دانشکده مطالعات شرقی و آفریقایی دانشگاه لندن است. او نتایج بررسی تحقیقی خود بر روی دست نوشته برهان‌الحق (قبل انتشار) را در مجله مرکز ایرانشناسی انگلستان به چاپ رساند.

۲. دورینگ، این چرخش مکرری را مرتبط با تغییر شرایط سیاسی و جایگاه او بعد از انقلاب ۵۷ می‌داند که از همراهان آیه‌الله خمینی در بازگشت به ایران بوده و مسئولیت‌هایی همچون وزیر مختار ایران در مسکو و مغولستان (۱۳۵۷-۱۳۶۱) و سپس مشاور عالی بین‌المللی وزارت نفت (۱۳۶۲-۱۳۶۵ هـ ش) را بر عهده گرفت (دورینگ،

صورت گرفت.^۱ دو سال بعد، نسخه کامل شاهنامه، توسط بهرام الهی، نوه نعمت‌الله، در انتشارات جیحون به چاپ رسید.^۲ با این مقدمه؛ از دلایل عدم انتشار رسمی آثار نعمت‌الله، علاوه بر عدم دسترسی به نسخه اصلی و شرایط سیاسی، می‌توان به دیدگاه خانواده‌اش اشاره کرد که زمان را برای انتشار آثارش مناسب ندیده‌اند. چنانچه پس از صدسال از درگذشتش، آثار دیگر او هنوز به چاپ نرسیده است.

الف - مؤلفه‌های تاریخ‌نگری شاهنامه حقیقت

بحث تاریخ‌نگری در ذیل مباحث فلسفه نظری تاریخ و جامعه‌شناسی قرار می‌گیرد و بیشتر ناظر بر رویکردها، نگرش‌ها و زمینه‌ها و مباحث نظری و روش‌ها است. نعمت‌الله در زمان خود به‌عنوان مورخ شناخته نشده بود. او در گمنامی زیست و آگاهانه از حضور در دستگاه حکومتی و کارهای دیوانی آن دوره دوری گزید. او پس از عمری تحقیق و تفحص، آثار زیادی از خود به‌جای گذاشت و در سال آخر حیاتش، شاهنامه را انشاء کرد. شاهنامه، مشتمل بر تاریخ ادیان و مهم‌ترین مسائل حوزه اهل حق بوده و در دوره حساسی از تاریخ ایران یعنی انقلاب مشروطه و جنگ جهانی اول سروده شده است. در ادامه به بینش و نگرش حاج نعمت‌الله در شاهنامه حقیقت می‌پردازیم:

۱. انگیزه و هدف نگارش

باوجود تحول و نوگرایی تاریخ‌نگاری اواخر قاجار، بسیاری از مورخان و نویسندگان این دوره، همچنان آثارشان را به دستور شاهان و درباریان و برای دستیابی به اهداف سیاسی و مادی، تدوین می‌کردند (آزند، ۱۳۸۸: ۱۹۷)، اما شیوه نگارش نعمت‌الله، به‌گونه‌ای دیگر است. او پس از تحول درونی، تمام مناسباتش را با حکومت مرکزی و محلی و برخی رهبران خودکامه اهل حق، قطع کرده؛ آزادانه و بدون تأثیرپذیری از شرایط جامعه و محیط زندگی، به

۱۳۷۸: ۹۵). توضیح اینکه در این سال‌ها، اختلافات با خانواده نعمت‌الله، جنبه سیاسی گرفته و همگرایی میان برخی از سیدهای اهل حق و شماری از چهره‌ها و نهادهای حکومتی ایجاد شد. از نتایج این همگرایی، اقدام به تخریب مقبره نورعلی الهی واقع در کوی نور هشتگرد می‌باشد.

۱. تنها تفاوت آن با چاپ نخست، مقدمه مفصلی بود که در آن مکرری، نظرات متفاوتی نسبت به حاج نعمت و خانواده‌اش ابراز کرده بود.

۲. لازم به ذکر است؛ چاپ طهوری از روی نسخه دست‌نویس ناقص و مشتمل بر چهار فصل و حدود ۱۱۱۱۷ بیت بوده و مکرری برخی اشعار را به تشخیص خود تغییر داد (جیحون‌آبادی، ۱۳۶۱: ۱۷). درحالی‌که شاهنامه چاپ جیحون، از روی نسخه اصلی و مشتمل بر پنج فصل و ۱۵۰۴۲ بیت، به انضمام رساله حاشیه بر حق الحقایق می‌باشد. همچنین برخلاف چاپ طهوری؛ چاپ جیحون، جهت احترام و حفظ اسرار گذشتگان، اسامی خاص همچون خلفای ثلاثه و شخصیت‌های معاصر را نقطه‌چین گذاشته است.

نگارش آثار و معرفی چهره واقعی مسلک اهل حق پرداخت (جیحون‌آبادی، ۱۳۶۱: ۳۶۷-۴۲۴؛ دورینگ، ۱۳۷۸: ۲۴). او در وقایع زندگی خود نیز سلوکی غیرمعمول با منتسبان به حکومت و متنفذان محلی و دینی داشت (الهی، ۱۳۷۳: ۵۶۵). باوجود مخالفت و دشمنی برخی از مسندنشینان و سیدهای اهل حق، نعمت‌الله، آزادانه و بدون تأثیرپذیری از شرایط جامعه و محیط زندگی‌اش، به نگارش آثار خود دست زد (جیحون‌آبادی، ۱۳۶۱: ۳۸۶). نتیجه آنکه، *شاهنامه حقیقت*، اثری است مستقل و بدون وابستگی به هیچ مرکز قدرتی نوشته شده است. به بیانی دیگر، سفارشی نبودن و عاری بودن از مطامع مادی و سیاسی، سبب گردید *شاهنامه* از تاریخ‌نگاری رسمی و سنتی متمایز شده و از آفات و آسیب‌های آن برکنار بماند.

از مسائل مهم در تاریخ‌نگاری، محرک تاریخ‌نگار و هدفش از نوشتن تاریخ است. روایت مورخ از حوادث تاریخی، روایت معناداری است که باعث شکل‌گرفتن نتیجه‌ای ویژه در ذهن خواننده می‌شود. فهم وقایع تاریخی بدون شناخت اندیشه‌ای که در پس رویدادها نهفته است؛ امکان‌پذیر نیست. این نوع نگرش، منوط به فهم دانش و بینش مورخ است و شناخت واقعه تاریخی بدون شناخت نظرگاه مورخ ممکن نیست (سلیمانی‌یان، ۱۳۹۸: ۱۸۵). برای *شاهنامه*، برهه آفرینش جهان تا عصر مؤلف انتخاب می‌شود. انتخاب این برهه عظیم با این سبک و سیاق، خبر از یک رویکرد ویژه می‌دهد. در این منظومه، هستی با آفرینش نخستین موجود یعنی جبرئیل آغاز می‌شود. خلقت موجودات دیگر نیز با درخواست جبرئیل از خداوند صورت می‌گیرد. از سویی، نعمت‌الله در خلال *شاهنامه*، بر اساس اصل زندگی‌های متوالی، به مظهریت جبرئیل و پیر بنیامین برای خود گواهی می‌دهد:

به آخر زمان می‌کنند او ظهور منور کند هر دو عالم ز نور
صفت پیر و ذاتش بود کبریا بود مهدی و عیسی روح اله
ز هفت پشته شاه حیاس همچو خور بیاید شود ظاهر اندر بشر

(همان: ۳۱۶)

از این رو، روایات *شاهنامه*، حضور روحانی روایتگر در تمام مراحل خلقت و دوره‌های تاریخی تا زمان خود اوست. اگرچه او برای نگارش تاریخ بزرگان اهل حق به تحقیقات وسیع میدانی و یافتن نسخه‌های خطی دفاتر کلام در مناطق اهل حق نشین پرداخت؛ ولی بخشی از *شاهنامه* که به عوالم روحانی و وجوه معنوی زندگی بزرگان حقیقت می‌پردازد؛ دیده‌ها و تجربه‌های زیسته زندگی گذشته مؤلف است؛ نه انعکاس متون تاریخی مورخان دیگر. این‌گونه

۱. در رساله حاشیه بر *شاهنامه حقیقت* آمده: حکایات و روایات *شاهنامه حقیقت* از اول تا آخر، اقتباس از کلام بزرگان مسلک اهل حق می‌باشد (جیحون‌آبادی، ۱۳۷۳: ۴۶۷).

است که حضور معنوی مؤلف، در جای‌جای شاهنامه، قابل مشاهده است.

۲. رویکرد شریعت‌مدارانه به تاریخ

از جمله مؤلفه‌های سنت تاریخ‌نگاری ایرانی - اسلامی، غلبه تفکر تقدیرگرایی و جبرگرایی در تاریخ است. وجود نگاه مشیت باورانه هر مورخی به رویکرد هستی‌شناسانه او و نظرگاهش به جهان بازمی‌گردد (سلیمانی‌یان، ۱۳۹۸: ۱۸۶). نعمت‌الله پس از تحول درونی، روشی کاملاً دینی در پیش گرفت (جیحون‌آبادی، ۱۳۶۱: ۳۶۲-۳۶۵). دین‌مداری، از او فردی معتقد به سرنوشت و تقدیر الهی ساخت. این‌گونه است که او نیز همانند اکثر مورخان ایران دوره اسلامی، تاریخ را در چارچوب امور دینی درک می‌کند و مشیت‌گرایی را به‌عنوان الگویی برای نگارش و گزینش تاریخ به کار می‌گیرد. در نگاه هستی‌شناسانه‌اش، بر اعتقاد به قدرت نامتناهی خداوند، تأکید بسیار شده است. این رویکرد، حاکی از تلاش در جهت خلق نوعی تاریخ‌نگاری مقدس و شریعت‌مدارانه و مشیت‌گرایانه است. اگرچه برخی بر این باورند که رویکرد مشیت‌گرایانه، به جبرگرایی و بی‌اعتقادی به اختیار انسان منجر می‌شود (سلیمانی‌یان، همان)؛ نعمت‌الله با بسط فلسفه زندگی‌های متوالی، بر این عقیده است که نقش کردار و اعمال آدمی در کنار مشیت الهی، سرنوشت او را رقم می‌زند. به عبارتی، شاهنامه، یک تاریخ‌نگاری منظوم بر پایه فلسفه زندگی‌های متوالی است که به اثبات حقانیت یاران حق در جامه‌ها و زمان‌های مختلف می‌پردازد. در واقع، فلسفه پیدایش آیین اهل حق، مبتنی بر تجلی ذات و صفات خداوند در انسان است (رستمی، ۱۴۰۳: ۱۲۲). در شاهنامه حقیقت، مظهرات حق، دارای نقشی محوری در روایات تاریخی هستند. او، تاریخ را عرصه تجلی اراده و مشیت الهی در وجود مظهرات حق می‌بیند. قرارگرفتن انبیا و اولیاء در محور رویدادها، حاکی از تلاش در جهت خلق نوعی تاریخ‌نگاری مقدس است که تاکنون به این شکل صورت نگرفته بود. اگرچه بزرگانی چون عطار در تذکره‌ها به برخی از وجوه و حکایات زندگی افراد مهم اشاره کرده‌اند؛ در شاهنامه، زندگی بزرگان دین، به صورت منسجم، معنادار و غایت‌مند، پیش از آفرینش تا زمان معاصر روایت شده است.

از امتیازات بارز شاهنامه، اتصال حلقه‌های پراکنده و گمشده و گاه متضاد و نامتجانس تاریخ به هم و حل معمای خلقت است. در هر زمان، مظهري از حق و یارانش ظهور می‌کنند؛ همانند رودخانه‌ای خروشان که بدون توقف به سوی مقصدی متعالی در حرکت است. از سویی در این حرکت تکاملی، همواره سرداران ظلمت با سرداران نیک و یاران حق در جنگ و تضاد دائمی هستند.

نکته دیگر اینکه در آثار عرفان اسلامی، تنها اشاراتی به مراحل چهارگانه شریعت، طریقت، معرفت و حقیقت شده است (نسفی، ۱۳۹۹: ۳)، اما از نظر نعمت‌الله، دین، همانند انسان و جامعه، دارای مراحل است. مراحلی که کاملاً منسجم و غایت‌مند و تکاملی است. از این منظر، مرحله شریعت، با هبوط آدم به زمین، شروع و مراحل رشد و نمو خود را در دوره پیامبران به پایان می‌رساند. با ظهور حضرت محمد (ص) و حضرت علی (ع)، شریعت به کمال خود رسیده و مراحل عرفانی طریقت و معرفت و حقیقت در بطن اسلام، آغاز می‌شود. در ادامه، خانه‌های چهارگانه، توسط حضرت علی (ع) به یکی از اقطاب سپرده می‌شود. خانه شریعت به امام حسن (ع) و سایر ائمه (ع)، خانه‌های دیگر به ترتیب به ابراهیم ادهم و محمود پاتل و نصیر داده می‌شود تا نهایتاً حقیقت که مغز و جوهر شریعت است؛ توسط سلطان اسحاق، برای همگان آشکار می‌شود (جیحون‌آبادی، ۱۳۶۱: ۱۸۳).

کنون داستان سه تن سر قطار	بگویم بر خلق بس آشکار
که در عهد و دوران رسول	شدی حاجت هر سه از حق قبول
اول بُد نصیر، در حقیقت نشان	دویم را براهیم ادهم بخوان
سیم بود محمود پاتل همان	که اندر طریقت چو خور شد عیان

(همان: ۱۳۳)

به عبارتی؛ در مراحل تکامل عرفانی شریعت در شاهنامه، برخی موضوعات مورد مناقشه حوزه معرفت دینی، همچون خاستگاه و ریشه عرفان و تصوف اسلامی و شکل‌گیری مذاهب اسلامی، رمزگشایی می‌شود:

ولیکن ز اسلام از امر حق	جدا شد چهار رکن در هر ورق
بنا گشته آن چار رکن از سبق	به تدریج گویم طبق بر طبق
اول رکن باشد شریعت به خان	دویم رکن باشد طریقت به کان
سیم رکن خانه، بود معرفت	چهارم حقیقت بود از صحت...

(همان: ۱۳)

۳. تقدیر الهی و اراده انسان: محرک تاریخ

وجه اشتراک تاریخ‌نگاری سنتی، اعتقاد به تقدیرگرایی و تأکید بر اراده خداوند در پیشبرد تاریخ است. تاریخ‌نگاری دوره قاجار نیز دنباله رو تاریخ‌نگاری ایرانی با بینش اسلامی است (مظاهری، ۱۳۹۸: ۲۱۴). نعمت‌الله، بنیاد شاهنامه را خواست و تقدیر و توفیق حق و امداد غیبی می‌داند. حتی مخالفت و دشمنی برخی از رهبران اهل حق با خود را به تقدیر خداوند نسبت

می‌دهد (همان: ۳۲۴، ۳۸۷).

دگر نیز هرکس به ما بُد عدو ز دنیا بدیدیم جفاها از او
ندارم شکایت دگر زان کسان اگر کافرند و اگر یارستان
به حق کرده آن‌ها کنون واگذار خداوند داند چه آرد به کار
(همان: ۳۸۶)

این‌گونه است که در تجزیه و تحلیل وقایع و بیان علل رویدادها، تفسیری فرا انسانی و مافوق طبیعی، ارائه می‌دهد. به عنوان مثال، در ذکر حکایت سید احمد بن سید رستم، با ذکر بیتی از فردوسی، به قضا و قدر اشاره می‌کند:

چه خوش گفته فردوسی نامدار ز تقدیر آن ذات پروردگار
قضا چون ز گردون فروهشت پر همه عاقلان، کور گردند و کر
(همان: ۳۲۸)

البته اعتقاد به قضا و قدر، سبب نمی‌شود او سرنوشت انسان‌ها را به قانون محتوم و از پیش نوشته شده‌ای، گره بزند. در جای‌جای کتاب، به نقش انسان‌ها در تعیین سرنوشتشان اشاره کرده و با نصیحت و اندرز می‌خواهد که راستی پیشه کنند تا به کمال مطلوب برسند:

به نیکان، نکویی؛ بدان، بد رسد که هر کس به کردار خود می‌رسد (همان: ۱۳۱)

شاهنامه حقیقت، آغاز و انجام حضور انسان در عالم خاکی است. مؤلف با ارائه قاعده زندگی‌های متوالی^۱ یا دونادون، سرنوشت انسان را از یک‌سو، به تقدیر و مشیت الهی و از سوی دیگر، به اراده خود او مرتبط می‌سازد. به عبارتی، مشیت الهی و اعمال خردمندانه انسان را عامل حرکت تاریخ می‌داند. او خلقت انسان و جهان را سفری روحانی می‌داند که با پیمودن مسیری رو به تکامل، به جهانی سعادت‌بخش ختم می‌شود. اعتقاد به عدم انفعال انسان، سبب شده که روش تاریخ‌نگاری او بر پایه انتقاد و تعلیل روایات استوار شود.

۴. ادوار تاریخی بر پایه ظهور مظهرات حق

از مباحث مورد توجه در فلسفه نظری تاریخ، ادوار تاریخی است. برخلاف کسانی که تاریخ را یک سلسله وقایع و حوادث بی‌ربط و از هم گسسته می‌دانند؛ نعمت‌الله، تاریخ را همانند موجودی در نظر می‌گیرد که دارای مسیر و هدفی مشخص است و برای رسیدن به مقصد

۱. در شاهنامه حقیقت و کتاب برهان‌الحق و معرفت‌الروح، به ویژگی‌های اصل زندگی‌های متوالی و تفاوت آن با تناسخ اشاره شده است. به عبارتی نعمت‌الله جیحون‌آبادی و نورعلی الهی در آثارشان با اثبات اصل زندگی متوالی، بر تناسخ و حلول خط بطلان کشیده و مسلک اهل حق را از این تهمت‌ها مبری نشان دادند.

نهایی، مراحل تکاملی را طی می‌کند. در نظر او، آمدو شد یاران حق، دور جدید محسوب می‌شود:

چنین است قانون ذات احد به دور زمان از ازل تا ابد
چو بگذشته یاران به دور کهن ز نو آمدند باز در هر وطن (همان: ۱۰۳)
با نگاهی به عناوین فصول شاهنامه، درمی‌یابیم که او چهار دوره کلی برای تاریخ، متصور است و کتاب را بر اساس آن تقسیم کرده است:

- دوره اول، فردوس: از ایجاد خلقت تا ظهور حضرت محمد (ص).
 - دوره دوم، رضوان: از خاتم‌النبیین (ص) تا ظهور سلطان اسحاق.
 - دوره سوم، خلد: از ظهور سلطان تا آخر ایام که در جامه سر پنهان گردید.
 - دوره چهارم، جنان: از ابتدای جلوس شاه ابراهیم بر تخت حقیقت تا عصر مؤلف.
- او در حالت کلی، هبوط آدم به دنیا را آغاز تمدن بشری می‌داند. هبوطی که هزاران بار اتفاق افتاده و هزاران آدم به زمین آمده و هزاران تمدن بشری شکل گرفته است. از دیدگاه فلسفی او، هر تمدن بشری، پنجاه هزار سال طول می‌کشد. تمدن کنونی که ما در آن هستیم؛ سی و هفت هزار سال، گذشته و سیزده هزار سال از آن مانده است (همان: ۴۲۳). نقطه اوج تمدن بشری، ظهور یا تولد یکی از بزرگان دین است که زمان از کیفیت عرفانی خاصی برخوردار شده و دوره جدیدی شکل می‌گیرد. در این برهه از زمان، رحمت و بخشش و عفو الهی، به شکل ویژه، شامل تمام انسان‌ها می‌شود (همان: ۱۰۷، ۳۲۸).

ب- مؤلفه‌های تاریخ‌نگاری شاهنامه حقیقت

محور اصلی در تاریخ‌نگاری، مورخ و فهم او از تاریخ و انتظاراتی است که از تاریخ دارد. به عبارتی، اندیشه‌ای در ذهن مورخ است که می‌خواهد از طریق بیان وقایع تاریخی به هدف خاصی، جامه عمل بپوشاند. در ادامه مهم‌ترین ویژگی‌های تاریخ‌نگاری شاهنامه حقیقت مورد کنکاش قرار می‌گیرد:

۱. سبک نگارشی ساده و بی‌تکلف

شاهنامه حقیقت، همانند منبع اصلی خود یعنی کلام سرانجام، زبان و قالب شعر و داستان را برای بیان حقایق تاریخی انتخاب کرده است، اما برخلاف دفاتر کلام که به زبان کردی اورامانی نوشته شده و انباشته از استعارات و رموز فراوان است؛ شاهنامه به زبان فارسی روان و قابل فهم برای همگان سروده شده است. مؤلف با بیان اینکه شعرش چندان مطلوب نیست؛ معنی مستتر در آن را برای جویندگان حقیقت، مهم ارزیابی می‌کند:

اگر چند شعرم نبودی پسند ولی شرح بیتش بود سودمند
هر آن‌کس خریدار این گوهر است حقیقت به حق، جوهرِ جوهر است
(همان: ۳۲۴)

مُکری، معتقد است؛ نقل مطالب مهم و بیان مقصد در *شاهنامه*، بیش از توجه به صنعت شعر و جنبه فصاحت و بلاغت بوده است، اما از نظر سلطانی، واژگان به‌کاررفته در کتاب، همه اصطلاحاتی هستند که در تفسیری روشن و مبسوط بر متن *شاهنامه* آشکار شده و مؤلف به‌درستی، هر واژه‌ای را در جای خود به کار برده است (سلطانی، ۱۳۸۱: ۷).

با نگاهی به *شاهنامه* در می‌یابیم؛ مؤلف با انتخاب زبان حماسی، در عین حالی که بسیار ساده و بی‌تکلف شعر گفته، متن کتاب را سرشار از تشبیهات، تمثیلات و توصیفات دلنشین کرده و مباحث دینی و عرفانی را با زبان ساده و منطقی‌محور، تشریح و تبیین نموده است. گاه توسن قلم، اوج گرفته و اشعار شیرین پدید می‌آید که البته از تعادل خارج نمی‌شود. لشکرکشی برادر سلطان (قادر) برای کشتن او یکی از این صحنه‌ها است:

کنون بشنو از قادر خیره‌سر که با شاه مردان شدی کینه ور
ز قهر و غضب پس بنالید زار به اسب اجل گشت آندم سوار...
نشستند بر خان زین فرس جهان کر شد از بانگ نای و جرس
بر آمد چو آواز روئینه خُم بشد در فلک ناله گاو دُم
فرس را به جولان برانگیختند به مَرنو پس آنگه سپه ریختند
به فرمان قادر پس آنگه سپاه زدند حلقه بر گرد یاران شاه
سراپا شده غرق فولاد چنگ به زوبین و شمشیر و تیر و خدنگ
(جیحون‌آبادی، ۱۳۶۱: ۱۹۴)

او ضمن توجه به عناصر داستان‌پردازی، بر واقعیت‌های تاریخی نیز پایبند است. ساقی‌نامه‌ها و مناجات‌نامه‌هایی که در جای‌جای کتاب آمده، بر زیبایی آن افزوده است. باوجود محدودیت‌های وزنی و زبان منظوم و چارچوب روایی - داستانی، مؤلف، امانت‌دارانه جزئیات را به نظم کشیده و به روایات اصلی که کلام کردی بوده، وفادار مانده است؛ بنابراین آنچه را مکرری، سبب ضعف ادبی *شاهنامه* دانسته؛ می‌توان نقطه قوت آن محسوب کرد.

۲. گزینش شیوه تحلیلی - ترکیبی در نقل وقایع

اساس تاریخ‌نویسی عصر قاجار، بر ثبت وقایع حوادث گوناگون و ترتیب زمان وقوع آن‌هاست. به عبارتی ارتباط منطقی وقایع تاریخی و بیان علت‌ها و موجبات آن وقایع، کمتر مدنظر بوده است (مظاهری، همان)، اما همانند سایر رشته‌ها، تاریخ‌نگاری نیز تحت‌تأثیر

تحولات مدرنیته قرار گرفت و به تدریج تغییرات بنیادین در روش نگارش و تفکر مورخان نواندیش قاجاری مشاهده می‌کنیم. با تأمل در سبک و سیاق تاریخ‌نگاری شاهنامه، می‌توان پاره‌ای از اصول و مبانی معرفت‌شناسی و روش‌شناختی تاریخی را بازشناخت. مؤلف، روشی را در پیش می‌گیرد که به شیوه و مفهوم امروزی آن نزدیک است. او صرفاً به نقل حوادث و رویدادهای تاریخی نمی‌پردازد؛ بلکه روش ترکیبی و گاه تحلیلی به کار می‌برد. او با سفر به مناطق اهل حق نشین و دیدار با بزرگان و پیران، متون مکتوب و شفاهی آن‌ها را جمع‌آوری نمود. در ادامه، ضمن مقایسه روایات مختلف، آنچه را که به حقیقت نزدیک‌تر بود؛ برگزید و به فارسی به نظم کشید. در این راه، ضمن نقل وقایع و حوادث، روایات را دوباره بازآفرینی کرده و به شرح و تفسیر کلام‌ها پرداخت.

با بررسی شاهنامه از لحاظ روش‌شناسی، در می‌یابیم که تدوین و تنظیم مواد تاریخی، به روش تلفیق دو روش موضوعی - سنواتی استوار است. البته تنوع موضوعی ندارد و صرفاً به شرح حال و زندگی پیامبران و امامان و اولیاء می‌پردازد. از لابه‌لای حکایات، می‌توان گزارش‌هایی از حیات فرهنگی و اجتماعی ملت‌ها به دست آورد. محدوده جغرافیایی و مکان و زمان نیز در شاهنامه مطرح نیست. در هر دوره‌ای، هر کجا مردان حق حضور دارند؛ مؤلف به آن‌ها می‌پردازد. داستان‌هایش، منسجم و منظم و پویا بوده و خط سیر روایات، مشخص است و ابهامی در اسامی شخصیت‌ها، زمان‌ها و مکان‌های تاریخی مشاهده نمی‌شود.

از مؤلفه‌های دیگر که بنیان شاهنامه بر آن استوار است؛ بیان وجه پنهان رویدادها و شخصیت‌های تاریخی و به عبارتی نقد روایت است. او در بخش‌های مختلف کتاب، به منابع شفاهی و کتبی بسنده نکرده و نظر خود را نیز می‌آورد. او با بیان وجه پنهان بسیاری از وقایع، در صدد کشف حقایق تاریخی است. این وجه پنهان، گاه با افسانه‌ها و اسطوره‌ها جلوه‌گری می‌کند. از جمله، حکایات بستن شست عفریت جن و کشتن اژدر در گهواره توسط حضرت علی (ع)؛ شرح معراج پیامبر (ص)؛ خلقت‌های خاص، مثل تولد شیث از شیشه؛ بکرزایی مسیح (ع) و سلطان و شاه خوشین؛ ازدواج شیث و حوری و تولد پری (جیحون‌آبادی، ۱۳۶۱: ۱۱۱، ۱۱۷، ۶۵، ۶۹). گاهی مؤلف در خلال حکایات، از اخبار و علل وقایعی می‌گوید که در هیچ کتابی نیست (همان: ۲۶۰-۱۸۳). به‌عنوان مثال، پادشاهی عظیم صفوی را پادشاه هفت سال خدمت و هیزم‌کشی شیخ صفی‌الدین در بارگاه سلطان سهاک می‌داند:

در آن‌دم که سلطان در آن روزگار	به تخت حقیقت بُدی پایدار
یکی مرد بودی صفی نام او	که بودی یکی ذره در جام او
بدی مظهر پیر سماعیل یار	که گفتم حکایات آن از شمار

ابا عیسی آن مرد نیکو لقا
کشیدند هیمه به درگاه یار...
پس آنکه خداوند گفت ای صفی
ز من بشنو اسرارهای خفی
بدادم به تو لقمه نانی چنان
که سلطان شوی تو به عهد و زمان
به ایران و توران، در هند و روم
شهنشه شوی در همه مرزوبوم
ز تو تا چهار پشت گردد ولی
پس آنکه شود پادشاه جلی
از آن پشت تا هفت‌پشت از شمر
شوند پادشه در همه بوم‌ویر
شریعت، طریقت به دست شما
که هم شهریارید هم پیشوا
روا گردد اندر زمانه به راه
شوید در دو گیتی به فرمانروا
کنون رو به گیلان، هم اردبیل
در آنجا به حق می‌رسی زان سبیل

(همان: ۲۶۶)

از ویژگی‌های دیگر، انتخاب شیوهٔ مختصرنویسی است. او با اختصار، رویدادها و حوادث زمان‌های مختلف را در کنار هم می‌چیند؛ بی‌آنکه متن اصلی دچار نقصان شود. به‌عنوان نمونه، بخش ایران باستان را که فردوسی در هزاران بیت سروده؛ او در چند ده بیت خلاصه می‌کند (جیحون‌آبادی، ۱۳۶۱: ۹، ۹۲). در مورد حوادث کربلا، به ذکر یاران حق و اینکه مظهر کدام فرشته‌اند؛ بسنده می‌کند:

حکایات صحرای کرب و بلا
نوشته شده در همه کتب‌ها
همه خلق دانند آن داستان
از آن باب دیگر نکردم بیان (همان: ۱۲۶)

نکتهٔ دیگر آنکه؛ در تاریخ‌نگاری سنتی، زنان جامعه کمتر موردتوجه قرار گرفته‌اند، اما از آنجایی که یکی از ناجیان و فرشته‌های مقرب، زن است؛ بخشی از روایات هر دورهٔ تاریخی *شاهنامه* به او اختصاص دارد. در واقع، همه‌جا، زنان نیکوکار در کنار مردان خدا هستند و در مقابل، زنان و مردان بدکردار هم حضور دارند (همان: ۲۷، ۵۵، ۷۳، ۹۶، ۱۳۷، ۲۴۳).

به تقدیر حق، شش تن از بطن در
شد ایجاد آن دم به آن کان سر
یکی بود مرموز، حوری صفات
دگر پنج‌تن بود مردان به ذات
بدی نام آن رمز رضوان حور
که بُد خادم ذات حی غفور
خداوند آن رمز گوهر به یار
ز خوی آفریدش همی مشک‌وار
ورا کرد خادم به آن ذات حی
مقدم شدی بر همه کل شیء

(همان: ۲۷)

از فصول جذاب کتاب، تاریخ ایران باستان است که در دورهٔ قاجار موردتوجه جدی بسیاری از مورخان قرار گرفت. بر پایهٔ گفتمان ملی‌گرایی^۱ و تلاش برای صورت‌بندی تاریخی

۱. از جمله کسانی که اندیشهٔ ملی‌گرایی را در تاریخ‌نگاری عمومی و رسمی ایران بازتاب داد؛ جلال‌الدین میرزا

مناسب با آن، نگاه‌های ایدئولوژیکی از ایران باستان در بسیاری از کتاب‌های تاریخی این دوره بازنمایی شد. از جمله، تغییر مبدأ تاریخ‌نگاری هزارساله ایران و در حاشیه قرارگرفتن سراسر تاریخ ایران اسلامی؛ برجسته‌کردن دوره ایران باستان به‌عنوان عصر طلایی ملت ایران؛ اهمیت قوم‌گرایی پارسی؛ طبیعی و بزرگ جلوه‌دادن تاریخ ملی و... (احمدزاده و نیازی، ۱۳۹۸: ۹)، اما نعمت‌الله، بی‌آنکه از جریان ملی‌گرایی دوره قاجار تأثیر پذیرد؛ به شرح تاریخ ایران باستان می‌پردازد. همانند شاهنامه فردوسی که قهرمانان ایرانی دارای فره ایزدی هستند؛ در این اثر، اساطیر و شاهان ایرانی، صاحب ذات و مردان حق هستند. سلسله‌های ایرانی پیش از اسلام نیز، به چهار گروه پیشدادیان، کیانیان، اشکانیان و ساسانیان تقسیم می‌شوند. از مادها و آشوریان و هخامنشیان، یاد نمی‌شود؛ گویی در ردیف پیشدادیان و کیانیان قرار می‌گیرند:

اول رتبه بودند پیشدادیان دویم رتبه شهان کیان

سیم رتبه بودی به اشکانیان چهارم بدی رتبه ساسانیان (همان: ۹)

همچنین مؤلف، پیوستگی میان شاهان ایرانی و پیامبران برقرار کرده و برخی از شاهان را از نسل پیامبران می‌داند (جیحون‌آبادی، ۱۳۶۱: ۹۳-۹۴).

نخستین کسی شد به شاه زمان کیومرث بودی به‌قدر و توان

کیومرث بن سام بن نوح بود خدیو جهان بُد به حکم و دود (همان: ۹)

از ویژگی‌های دیگر کتاب، واقعی جلوه‌دادن اسطوره‌های باستان است. درحالی‌که در نگارش تواریخ عمومی، بزرگانی چون ابن اثیر، روایات افسانه‌ای را ذکر نکرده یا به‌نحوی آورده‌اند که خواننده دریابد مورخ، آن را شخصاً قبول ندارد (ابن اثیر، ۱۳۶۸: ۱/۱۵۵)، اما در این اثر، اساطیر دوره باستان و موجودات عجیب‌الخلقه و افسانه‌ای، واقعی هستند. از جمله، موجوداتی چون جن و بنی جن و نمادهایی چون کوه قاف، قوم یاجوج و مأجوج و سد اسکندر، حضور حقیقی دارند (جیحون‌آبادی، همان: ۶۲-۶۵).

نظر کرد خالق بر آن کوه نار بلرزید آن نار از قهر یار

بسی ذره‌ها گشته از آن جدا گرفتند چون پشه روی سما

پس آنکه خداوند آن ذره‌ها به هم وصل کردند اندر هوا...

ز پس شاه زان اخگر تابدار تنی خلق کردند سوزان چو نار

بشد نام او جان جامه تشین شد احیا و افتاد در سرزمین...

(همان: ۴۵)

از نوآوری‌های شاهنامه اینک، شاعر در شروع هر فصل یا حکایت مهم، خود را در جمع معنوی می‌بیند. از ساقی و مطرب و مغنی، می‌خواهد که او را با باده معنوی مست کنند و با نی و تنبور، روحش را به هیجان آورده تا از خود بیخود شده و حقایق حوادث را به عینه ببیند و شرح دهد. گویی او در زمان آن حکایت، حضور دارد و صحنه‌ها را بازآفرینی می‌کند (همان: ۷۵).

کنون ساقیا سرخوشم کن ز می	بده یک دو جامم کنون پی به پی
مغنی بیا مطربان را بیار	کنم جشن و سوری در این روزگار
شوم مست از حق حکایت کنم	به نطق آیم و هم روایت کنم

(همان: ۸۴)

پیشگویی از آینده نیز وجه دیگر کتاب است. شاعر، با همان رویکردی که به روایت آفرینش و تاریخ گذشته می‌پردازد؛ آینده را نیز در مقابل چشمانش مجسم می‌بیند. تصویر او از آینده، بدون ابهام و با جزئیات و توصیفات کامل است که برخی از آن‌ها همچون انقراض قاجار و تأسیس حکومت پهلوی به وقوع پیوسته است:

غرض یک شب از قدرت شاه دین	به ما کشف شد واقعیات پسین
از این حال تا روز حشر شمار	بدیدم وقایع به هر روزگار
از این پس به تقدیر پروردگار	شود حکم حق در زمان آشکار
به ما داده هاتف خیر زین نشان	هر آن وقت قاجاریه در زمان
شدند خارج از شاهی و سلطنت	بشد دور جمهور در هر ملت
شدی ملک... در هرج و مرج	جهان گشت بی صاحب و باج و خرج

(همان: ۴۱۹)

۳. عدم ذکر ارجاعات و مستندات منابع

از کاستی‌های شاهنامه حقیقت، عدم ذکر منابع و ارجاعات و مستندات است. باتوجه به اینکه دفتر اول شاهنامه (کاشف الاسرار) و دیگر آثار مؤلف، هنوز منتشر نشده؛ نمی‌توان در این باره نظر قطعی داد. با مطالعه فصول مختلف کتاب، درمی‌یابیم که مؤلف از چند طریق، روایات را دریافت کرده است:

- منابع مکتوب اهل حق یا دفاتر کلام: نعمت‌الله، اسامی دفاتر کلامی که گردآوری کرده را ذکر نمی‌کند، اما در بخش مستندات برهان/الحق به برخی از آن‌ها اشاره شده است (الهی، ۱۳۸۷: ۱۸۷). معتبرترین منبع، نسخه اصلی سرانجام^۱ است (الهی، ۱۳۷۳: ۶۴۸). این نسخه

۱. بر خلاف نظر دیگران، استاد الهی معتقد است سرانجام اصلی، توسط پیرموسی در زمان سلطان نوشته شده و طومارگونه بوده و او دوبار آن را خوانده است (الهی، ۱۳۷۳: ۶۴۸).

تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری، سال ۳۴، شماره ۳۴، پاییز و زمستان ۱۴۰۳ / ۲۱۹

اصلی و دفاتر دیگر کلام را که قدمت برخی به دو‌یست سال هم می‌رسد؛ حاج نعمت‌الله در اختیار داشته است (همان: ۴۵۸، ۳۰۴).

- منابع روایی: اطلاعات شفاهی و داستان‌هایی که مؤلف از بزرگان و دیده‌داران اهل حق و برخی دراویش قادری و نقشبندی شنیده؛ سبب شکل‌گیری بخش‌های مهمی از کتاب شده است (الهی، ۱۳۷۳: ۱۳).

- ارتباط با عالم معنا: از منابع دیگر که میان اهل حق رواج دارد؛ ارتباط بامعنا و دریافت خبر و زندگی‌های گذشته، از طریق دیدار باطنی است. از این منظر، دیده‌دار، کتاب حق است و هرچه بگوید؛ حقیقت و از باطن امر است نه از ظاهر عالم (دورینگ، ۱۳۷۸: ۱۷؛ الهی، ۱۳۸۷: ۱۵). در تأیید این سخن، نعمت‌الله، پس از ثنای پروردگار و انبیا و اولیاء، روایات شاهنامه را این‌گونه آغاز می‌کند:

کنون مجرما قطع کن گفتگو هر آنچه که استاد گفتت، بگو
(جیحون‌آبادی، ۱۳۶۱: ۵)

در جای‌جای شاهنامه، مؤلف از ارتباط با غیب و دریافت حکایات از این طریق، سخن می‌گوید:

ز باطن به من شد یکی راهبر حکایات برم گفت از پا و سر (همان: ۳۲۴)
- کتب آسمانی و تواریخ: در این موارد هم اگر اختلافی میان منابع باشد و نتواند یک روایت را برگزیند؛ به قلب خود رجوع کرده و از غیب جواب می‌گیرد. یکی از این موارد، تعداد اصحاب کهف است که میان روایات قرآن و انجیل و دین حق، اختلاف است (جیحون‌آبادی، ۱۳۶۱: ۲۱۵). گاهی داستان و راز را از موبدان می‌شنود. گاهی نامی از منبع نمی‌برد و به‌طور کلی، نام تواریخی را می‌آورد که حکایات در آن‌ها وجود دارد (همان: ۲۵۸، ۲۶۸).

۴. رعایت اصل بی‌طرفی و انصاف در شاهنامه

بررسی میزان عینیت و اجتناب از تعصب و بی‌طرفی در تاریخ‌نگاری، وجه دیگری از بینش معرفت‌شناسانه مورخان و روی دیگر درک روش‌شناسانه آن‌هاست. نعمت‌الله نیز ضمن گزینش رویدادهای خاصی از تاریخ، می‌کوشد با رویکردی نزدیک به بی‌طرفی، از جانب‌داری بپرهیزد و بدون دخالت‌دادن احساسات، علائق و حب و بغض، به تحلیل حوادث بپردازد. اهتمام مؤلف به عینیت‌گرایی در حوادث تاریخی، به چشم می‌خورد. به‌عنوان نمونه، اگرچه در ابیاتی، از مخالفت خلفای ثلاثه با جانشینی حضرت علی (ع)، سخن گفته؛ خصوصیات نیکوی آن‌ها را نیز برمی‌شمارد و آن‌ها را لایق مقام خلافت می‌داند:

بدند عادل و هم سخی و صدیق	که آن شیخ‌ها در اصول حقیق
چنان کرده رفتار از علم و فضل	به رحم و مروت به انصاف و عدل
اگر بود کافر، مسلمان شدند	پسندیده طبع یزدان شدند
نمودند احکام ایمان روا	از آن باب بستند دست خدا
عمر از عدالت بشد پیشوا	ابابکر از صدق شد رهنما
شدند مقتدا زان جهت از ودود	دگر بد عثمان سخی از وجود
پسندید آن‌ها به طبع سلیم	علی بود مظهر آن خدای کریم

(همان: ۴۰۴)

شاهنامه، اثری ادبی و تاریخی مستقل است. در هیچ کجای آن، نشانه‌ای از تمجید و ستایش پادشاهان و حکومت و درباریان نیست. به باور برخی از محققین، او تلاش کرد میان آیین یاری و اسلام و عرفان پیوند ایجاد کند و به همین سبب برداشت و تفسیر او و فرزندش نورعلی الهی، از همان آغاز مورد مخالفت بخش بزرگی از رهبران اهل حق قرار گرفت، اما با نگاهی به شاهنامه حقیقت در می‌یابیم؛ مؤلف، وقایع را آن‌طور که از دفاتر کلام خواننده و شنیده و یا از طریق الهام دریافت کرده، بیان می‌کند و نظر خود را دخالت نمی‌دهد:

که من هیچ بودم دگر هیچ نام	حکایات گفتم به روی کلام
به روی رسالات دین حقیق	بسی سعی کردم به روی دقیق
ز باطن به من شد یکی راهبر	حکایت برم گفت از پا و سر
که چون نامه اهل حق از کلام	بگردی بیان گشته در هر ایام
پریشان ورق بودی و ناتمام	نبودی مبرهن بر خاص و عام
بُدی سینه بر سینه احکام حق	به دفتر نبد ثبت تا این ورق
در آن عالم معنوی پیر راد	به من داد تعلیم از هر مراد
بگفتا به فرمان آن اوستاد	تو مأمور هستی به عدل و به داد
کنی ثبت احکام حق در کتاب	به لفظ فصیح و به راه ثواب
که تا خلق دانند از هر حساب	شوند در حقیقت همه کامیاب

(همان: ۳۲۴)

در بیان روایات معاصر، رفتار مخالفان خود را تقدیر خداوند می‌داند و کینه و دشمنی در سخنانش مشاهده نمی‌شود:

دگر نیز هر کس به ما بُد عدو	ز دنیا بدیدیم جفاها از او
ندارم شکایت دگر زان کسان	اگر کافرند و اگر یارستان (همان: ۳۸۷)

همان‌طور که گفته شد؛ در روایات ایران باستان، هیچ نشانه‌ای از باستان‌گرایی و میهن‌پرستی و قوم‌گرایی مورد توجه مورخان دوره قاجار، دیده نمی‌شود. در *شاهنامه حقیقت*، شاهان اساطیری، هم‌ردیف پیامبران در روند تکاملی تاریخ هستند که در نهایت، بنده درگاه حضرت محمد (ص) می‌شوند:

به‌دور زمان از کهان و مهان شه‌نشه بُدند جملگی در جهان

به‌دور محمد همه شهریار شدند بر در آن نبی بنده‌وار (همان: ۸)

اگرچه نعمت‌الله، کُرد است و بیشتر وقایع تاریخی مربوط به کردستان و بزرگان آن دیار است؛ اما هیچ نشانه‌ای از رویکرد نژادپرستی در اشعارش وجود ندارد. همچنین مؤلف با درست دانستن تمامی مذاهب، نشان می‌دهد که به وحدت ادیان و اصول مشترک انسانی نظر دارد:

دلا کم ز مذهب بکن گفتگو همه مذهبان در جهان، دان نکو (همان: ۴۰۳)

او کل مخلوق را مجموعه واحدی می‌بیند که نیکی و عدالت، اساس خلقت آن است؛ لذا کسی را بد نمی‌داند. برای او مهم نیست که فرد در کدام خاندان یا مذهب است؛ عمل و نیت فرد، مهم است:

چو نوشیروان و چو سفیان دون چو حاتم چو مأمون از آن رهنمون

چو آن کلب اصحاب‌کهف از شرف چو آن پور نوح نجی از سلف

که نوشیروان از عدالت برست اگرچه بدی مرد آتش‌پرست

دگر رستم از آن دلیری به کار شدی عفو از رحمت کردگار

خداوند داند ز نیک و ز بد نخواهم کنم کس ز مخلوق، رد

(همان: ۴۰۳-۴۰۴)

از سویی اعتقاد به پاکی مردان حق، سبب نمی‌شود؛ مؤلف از اشتباهات و قصور برخی از آن‌ها چشم‌پوشد. نگاه انتقادی او، رفتار و کردار برخی از مریدان و بزرگان حق را نیز شامل می‌شود. به‌عنوان مثال، «شیخ رشید» به‌خاطر گناه و شهوت، به شیخ رش (سیاه) تبدیل و از درگاه سلطان سهاک رانده می‌شود. یا «شاه‌شاه» به دلیل شک به حقانیت سلطان، شاه شک، نامیده می‌شود (همان: ۲۴۳، ۲۶۲).

در نظر او، حتی از برخی از یاران مقرب سلطان سهاک یعنی «هفتن» و «هفتوانه» هم ممکن است، قصور و کوتاهی سر بزند. از جمله، داستان «داوود» و پیرزن که داوود، بدون اذن حق، اسرار را کشف کرد. یا سرگذشت «عابدین» که در ابتدا از دشمنان سرسخت سلطان بوده؛ سپس هوشیار شده و به درگاه سلطان باز آمد. یا داستان «شاه ابراهیم» و «بابا حیدر» که مغرور

شده و خود را مظهر خداوند خواندند (همان: ۲۶۹، ۲۶۸، ۲۹۰، ۳۱۳). نعمت‌الله، این نگاه انتقادی را به زندگی خود نیز دارد. همان‌گونه که گفته شد، او پس از هوشیاری در جای‌جای شاهنامه، به اشتباهات دوره جوانی‌اش اشاره کرده و تخلص خود را مجرم می‌گذارد. با این توصیفات، تاریخ‌نگاری او به علت برخورداری از تاریخ شفاهی، مطالعات میدانی، مطالعات اسنادی و مدارک تاریخی، رویکرد انتقادی از ذهنیت به‌سوی عینیت در حال حرکت است.

۵. صراحت و قطعیت در بیان اندیشه و عقاید

در شاهنامه حقیقت، بسیاری از قضایا برای مؤلف، قطعی و روشن است. او در بیان روایات و سرنوشت افراد، تزلزل و تردیدی به خود راه نمی‌دهد. از آنجایی که معتقد است منکران، با سخن و دلیل قانع نمی‌شوند؛ برای اثبات گفته‌هایش، دلیلی نمی‌آورد (همان: ۱۱۱). گویی در یک عالم روحانی، به کنه حوادث وصل شده و عقایدش را به طور شفاف و بی‌پرده به زبان می‌آورد. به‌عنوان نمونه، معتقد است که قرآن در اصل ۳۲ جزء بوده و دو جزء آن که در مورد ولایت حضرت علی (ع) بوده؛ توسط مخالفان هنگام کتابت حذف شد (همان: ۱۱۷، ۱۵، ۱۱۰، ۱۸۱) یا موضوع مظهریت حضرت علی (ع) و سلطان را به‌وضوح بیان می‌کند:

نخستین علی بود و آخر علی است ز نور علی هر دو عالم جلی است (همان: ۳۹۴)
او علی را جلوه ذات خدا می‌داند (همان: ۱۱۰، ۱۵). حتی خدا را از دریچه وجودی علی (ع) می‌بیند و می‌نویسد اگر خدایی هم باشد؛ من نمی‌دانم؛ علی می‌داند! (همان: ۳۱) در برخی ابیات، علناً می‌گوید علی (ع)، خداست (همان: ۱۸۱)، اما با خواندن اشعار شاهنامه، در می‌یابیم که او یکتاپرست واقعی است و خدا خواندن علی (ع) و سایر مظهرات، از باب تغلیب و ضرورت شعری و حضور شاعر در عالم جذبۀ حقانی و وحدت است که چنین می‌گوید (جیحون‌آبادی، ۱۳۶۱: ۴۴۱، ۱۸۱؛ الهی، ۱۳۸۷: ۱۷۹). به عبارتی منظورش این است که علی (ع)، مظهر ذات خدا است. چنانچه، هنگامی که نصیر، حضرت علی (ع) را خدا می‌خواند؛ حضرت دستور به کشتنش می‌دهد (جیحون‌آبادی، همان: ۱۳۳-۱۳۴) یا در حکایتی که عابدین، سلطان را خدا می‌خواند؛ سلطان به او می‌گوید؛ کفر نگو! من یکی از بندگان خدا هستم (همان: ۲۷۵). در این‌گونه موارد، او با توسل به عالم باطن، حقایق مدنظر خود و برداشت‌هایش از وقایع تاریخی را با صراحت لهجه و بدون هیچ ملاحظه، ترس و تردیدی بیان می‌کند. این امر در تاریخ‌نگاری ایران سابقه دارد. برخی از نویسندگان، به دلیل نبود شرایط مناسب برای بیان واقعیت، آن را به شکل رؤیای صادقه، خواب و خلسه یا خاطرات روزانه بیان کردند. کتاب «خلسه» اعتمادالسلطنه و کتاب «رؤیای صادقه» نوشته جمعی از نویسندگان از این موارد است (اعتمادالسلطنه، ۱۳۴۸: ۲۵۱). این‌گونه است که حاج نعمت‌الله با توسل به عالم باطن، بدون

هیچ ملاحظه و ترس و تردیدی، حقایق مدنظر خود و برداشت‌های خود از وقایع تاریخی را بیان می‌کند.

۶. قاعده‌مندی اخلاقی

مؤلف شاهنامه، با ذهن پویا و روشمند و تفکر منطقی، به دنبال بیان حقایق تاریخی و قاعده‌مند کردن آن‌هاست. روش او، متأثر از منبع اصلی شاهنامه، یعنی «کلام سرانجام» است. در کلام سرانجام سلطان، هر چند بیت که بگذرد؛ یک نکته گذاشته شده که جامع همه چیز است (الهی، ۱۳۷۳: ۴۹۵). در ساختار شاهنامه نیز این رویه در پیش گرفته شده و در لابه‌لای حکایات، نتایج اخلاقی و قاعده‌موردنظر مؤلف بیان می‌شود. مؤلف شاهنامه صرفاً داستان و قصه نمی‌گوید؛ بلکه با دید روان‌شناسانه به تحلیل رخداد‌های تاریخی می‌پردازد و نصایح و اندرزهایش در این زمینه راهگشا است (همان: ۶۷، ۲۷۳).

دلا کم بکن شکوه از آن عدو که ابلیس نفس است در جام تو
اگر نفس بر قلب تو کرده جای ندارد دگر چاره آن پاک رأی
اگر حق پرستی برون کن و را که تا روح آزاد گردد به جا
ملک آر چون عشق بر خان خود که تا حی کنی در جنان جان خود
(همان: ۵۸)

به عبارتی، قاعده‌یابی او با رویکرد اخلاقی و عبرت‌آموزی همراه است. برخی از عناوین کتاب چنین است:

- «وجود باید صیقلی یابد تا حق را در واقعیات بیابد.»

- «خدا با هر کس مطابق نیت و عقیده‌اش رفتار می‌کند.»

- «هر خلقتی، حکمتی دارد و به‌جای خود صحیح است.»

او ضمن بیان اسامی امامان شیعه و مظهراتشان، نتیجه می‌گیرد که حق و یارانش، همواره در جهان حاضرند و هر کسی مقام و جایگاهشان را نشناسد؛ در ظلمت خواهد ماند. در داستان سرکشی ابلیس از سجده بر آدم (ع)، قاعده‌ای را مطرح و از آن نتیجه می‌گیرد که ابلیس، نفس است و ملائک، عشق هستند و آن دو را تا ابد دشمن هم معرفی می‌کند یا در نتیجه‌گیری از داستان هابیل و قایل، روز و شب و خیر و شر را تا روز حشر در جدال دائم با هم می‌بیند. از نظر او، تسلط بدان بر خوبان، جهت امتحان است. همچنین در خلال داستان جستجوی خالق از سوی حضرت ابراهیم (ع)، تصریح می‌کند که خدا با چشم سر و عقل دیده نمی‌شود؛ بلکه باید چشم دل گشود و خدا را دید. در داستان رستم و اسفندیار، به دلیل اینکه رستم، شاه پاک یعنی اسفندیار را کشته؛ به همراه خاندان خود فنا می‌شود (الهی، ۱۳۷۳: ۱۶، ۵۶، ۶۴، ۹۴).

۷. تحلیل آگاهانه و منصفانه از تاریخ معاصر

علاوه بر آنکه شاهنامه، نوعی تاریخ عمومی است؛ مؤلف با همان رویکرد دینی به تاریخ معاصر نیز می‌نگرد. بخشی از شاهنامه، شامل جزئیات زندگی‌نامه یا خودنگاری مؤلف است که بدون هیچ اغماضی از ابعاد منفی زندگانی خود پیش از هوشیاری معنوی سخن می‌گوید. همچنین در جزء پنجم (نعیم)، مؤلف به دوره قاجار و برخی رویدادهای مهم آن، از جمله انقلاب مشروطه، جنگ جهانی اول، قحطی، ناامنی و ظهور مدعیان مهدویت اشاره می‌کند (همان: ۴۲۳-۳۶۷). علی‌رغم روایت تاریخ معاصر و همزمانی با اشخاص حاضر در صحنه حوادث، آگاهانه و بدون هیچ اغماض، واهمه، غرض‌ورزی و جانب‌داری، دست به تحلیل و تعلیل می‌زند. از حکومت قاجار و مشکلات و گرفتاری مردم که در اثر بی‌لیاقتی شاهان و نفوذ بیگانگان روی داده، سخن می‌گوید. از سودجویی و مریدپروری برخی پیشوایان اهل حق و گمراهی ایشان می‌گوید. از شرایط و سرنوشت مدعیان ظهور مهدویت و برخی فرقه‌ها همچون بابیت و بهائیت خبر می‌دهد. او با دید انتقادی به رویکرد مدعیان، معتقد است که آن‌ها به دلیل عدم آگاهی کامل از زمان، وعده بیجا به مردم داده و ظهور حق را در روز خاص اعلام کرده‌اند. همانند «فتح‌اله گوران» که وعده ظهور داده و عده‌ای به دور او جمع شدند؛ ولی دستگیر و زندانی شد و سپس به گوشه‌ای رفته و به فرقه خاکسار گرایید. یا مدعی دیگر در عراق، به نام «اشرف خان» که نصیحت نعمت‌الله را نادیده گرفته و سرمست باده غرور، اعلام قیامت و ظهور عام را در نوروز ۱۳۲۴ هـ.ق داد، اما آنچه گفت؛ اتفاق نیفتاد و سرافکنده و شرمسار، به کنجی خاموشی گزید (همان: ۳۶۱-۳۶۰).

نعمت‌الله پس از دیدن سرنوشت مدعیان، به دور از قیل‌وقال زمانه، به تحقیق و تفحص خود ادامه داد. با اینکه او سعی داشت از جریان‌های سیاسی - اجتماعی دوری کند؛ سرگذشت او با اخبار مدعیان مهدویت و ظهور، درهم آمیخت. تا آنجا که اقداماتش از سوی برخی (از جمله مبلغ مسیحی به نام استد) رنگ‌وبوی انقلاب و رفرمیست و اصلاح‌طلبی گرفت (دورینگ، ۱۳۷۸: ۴۱۲). درست است که نعمت‌الله در دوران حیاتش به‌عنوان قدیس جیحون‌آباد شناخته شده و مریدان و هواداران زیادی مجذوب شخصیت روحانی او شده بودند؛ اما همواره تلاش کرد فراتر از یک رهبر نهضت اصلاح‌طلب عرفانی و به دور از هرگونه وابستگی و انگیزه‌های مادی و سیاسی، زندگی خود را وقف تحقیقات پیرامون اهل حق نماید (انور، ۱۳۸۸: ۳۰).

نتیجه

نعمت‌الله جیحون‌آبادی از مشاهیر اهل حق در اواخر قاجار، از نخستین کسانی است که به تحقیقات گسترده در زمینه تاریخ و آداب اهل حق پرداخت. با توجه به مؤخر بودن او در میان بزرگان اهل حق، در نوشته‌هایش، تمامی خاندان‌های حق، مورد بررسی محققانه قرار گرفتند.

نگاهی به شرایط مسلک اهل حق در زمان نعمت‌الله، اهمیت تحقیقات او را بیشتر نشان می‌دهد. همزمان با انقلاب مشروطه و جنگ بین‌الملل اول و بروز ناامنی‌ها و فحطی و بیماری‌های ناشی از آن، ساختار جامعه اهل حق نیز گرفتار بدعت و انحراف و کج‌روی‌های فراوانی شده بود. غبار کهنگی و خرافات و بدعت، چنان بر آئینه اذهان برخی پیروان و رهبران اهل حق، نقش بسته بود که از پذیرش هر سخن و اندیشه مترقی، گریزان بودند. دفاتر کلام، منحصراً در اختیار مسندنشینان قرار داشت. به نظر می‌رسید؛ این مسلک نیز همانند دیگر فرق و ادیان، کارایی خود را ازدست‌داده باشد. اما ظهور نعمت‌الله، پویایی و نوزایی را به مسلک اهل حق بازگرداند. در چنین شرایطی، نگارش و انتشار تاریخ بزرگان و اصول عقاید اهل حق، انقلابی عظیم در عرصه تاریخ‌نگاری این مسلک به شمار می‌آید. به خصوص اینکه او برخی از آثارش را به زبان فارسی و برای استفاده عموم نوشته بود؛ کاری که تا این زمان در جوامع اهل حق بی‌سابقه بود. او کلام‌ها را از انحصار مسندنشینان خارج ساخت و در بین همگان رواج داد. روشنگری‌هایش، سبب آگاهی پیروان دین حق، از خاستگاه و اصول و ارکان مسلکشان شد. اگر روزگاری، عده‌ای نعمت‌الله و فرزند او را به افشای راز مگو و اسرار چندصدساله، متهم می‌کردند؛ امروزه، پژوهش‌های زیادی درباره اهل حق از سوی جامعه اهل حق و دیگران انجام گرفته و اکثر دفاتر کلام، منتشر شده است.

این تغییر و تحول بنیادین در جامعه اهل حق از دو جهت قابل بررسی است: نخست اینکه، برخی روشنفکران و محققان جامعه اهل حق، در راستای نظرات نویسنده شاهنامه و خاندان او، دریافتند که شرایط عصر جدید ایجاب می‌کند که میراث دینی و عقیدتی بزرگانشان را برای استفاده همگان منتشر کنند. دوم اینکه، برخی از رهبران و پیروان آئین یاری، با نظریه پیوند میان اسلام و اهل حق که از سوی نعمت‌الله و خاندان او ارائه شده بود؛ به مخالفت برخاستند و در واکنش به شاهنامه حقیقت و برهان‌الحق، آثاری را به چاپ رساندند. اگرچه در برهه‌ای همانند دهه شصت هجری شمسی، اختلاف‌نظرها و مخالفت‌های عقیدتی با خانواده نعمت‌الله، به واکنش‌های احساسی و خصومت‌های سیاسی و حتی درگیری و زدوخورد میان پیروان دو گروه منجر شد؛ امروزه با کاهش برخوردها و اختلافات، با حجم زیادی از پژوهش در مورد اهل حق مواجه هستیم که برای پژوهشگر این عرصه، شرایط مناسبی برای تحقیق و پاسخ به سؤالات و ابهامات فراهم می‌آورد. باشد که دیگر آثار نعمت‌الله جیحون‌آبادی در اختیار همگان قرار بگیرد تا بتوان به طور کامل و جامع، بینش و نگرش و تأثیر او بر وجوه مختلف مسلک اهل حق را مورد بررسی و تبیین قرار داد.

فهرست منابع و مطالعات

آژند، یعقوب. (۱۳۸۸). تاریخ‌نگاری در ایران. تهران: گستره.
احمدزاده، محمدامیر؛ نیازی، محمد. (۱۳۹۸). تأثیر گفتمان ملی‌گرایی بر بازنمایی ایران باستان در تاریخ‌نگاری جدید دوره قاجار (مطالعه موردی نامه خسروان جلال‌الدین میرزا قاجار). تاریخ‌نگری

۲۲۶ / بررسی جایگاه و نقش نعمت‌الله جیحون‌آبادی در تاریخ‌نگاری اهل حق ... / کریمی پریم و احمدزاده

و تاریخ‌نگاری، ۲۹(۲۳)، ۳۱-۹. [DOI: 10.22051/hph.2019.24484.1320](https://doi.org/10.22051/hph.2019.24484.1320)

- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان. (۱۳۴۸). *خلسه (خوابنامه)*. تهران: نشر طهوری.
- افضلی ابراهیمی، سید قاسم. (۱۳۸۳). *دائرة المعارف تشیع*. ج. ۳. تهران: نشر شهید سعید محبی.
- القاصی، مجید. (۱۳۵۹). *آیین یاری*. تهران: نشر طهوری.
- الهی، نورعلی. (۱۳۷۳). *آثار الحق*. به اهتمام دکتر بهرام الهی. ج. ۱. تهران: نشر جیحون.
- الهی، نورعلی. (۱۳۸۷). *برهان‌الحق*. تهران: نشر جیحون.
- انور، لیلی. (۱۳۸۸). *ملک جان نعمتی*. ترجمه فرزاد یمینی. تهران: نشر رأس.
- بهرامی، ایرج. (۱۳۷۸). *اسطوره‌ی اهل حق*. تهران: نشر آتیه.
- جیحون‌آبادی، نعمت‌الله. (۱۳۷۳). *شاهنامه حقیقت*. با تلاش بهرام الهی. تهران: جیحون.
- جیحون‌آبادی، نعمت‌الله. (۱۳۶۳). *شاهنامه حقیقت*. با مقدمه محمد مکرری. تهران: طهوری.
- حیدری، سید کسری. (۱۴۰۳). *پیشنگ کلام*. (نگاهی به کلام و سنت یارسان). تهران: نشر کرگدن.
- خواججه‌الدین، سید محمدعلی. (۱۳۴۹). *سرسپردگان*. تهران: نشر کتابخانه‌ی منوچهری.
- دورینگ، ژان. (۱۳۷۸). *موسیقی و عرفان*. ترجمه سودابه فضایی. آبادان: نشر پرسش.
- دورینگ، ژان. (۱۳۸۲). *روح نعمات*. ترجمه سودابه فضایی. تهران: نشر جیحون.
- رستمی، منصور. (۱۴۰۳). *بررسی شکل‌گیری دیوان اهل حق در دوره سلطنت اسحاق برزنجی و آثار آن*. [DOI: 10.22051/hii.2024.47295.2937](https://doi.org/10.22051/hii.2024.47295.2937). ۱۴۵-۱۲۱، ۳۴(۶۲).
- سلطانی، محمدعلی. (۱۳۹۳). *برگردان فارسی حق‌الحقایق*. حاج نعمت‌الله جیحون‌آبادی. تهران: نشر سها.
- سلیمانی‌یان، مسلم. (۱۳۹۸). *تحلیل مقایسه‌ای مؤلفه‌های تاریخ‌نگاری در تاریخ دیاربکریه و عالم‌آرای امینی با تکیه مسئله تقدیرگرایی*. *تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری*، ۲۹(۲۳)، ۲۱۰-۱۸۵.
- [DOI: 10.22051/hph.2019.23430.1297](https://doi.org/10.22051/hph.2019.23430.1297)
- سنندجی، میرزا شکرالله. (۱۳۶۶). *تحفه‌ی ناصری در تاریخ و جغرافیای کردستان*. تصحیح حشمت اله طیبی. تهران: نشر امیرکبیر.
- صفی‌زاده، صدیق. (۱۳۸۷). *اهل حق*. تهران: نشر حروفیه.
- صفی‌زاده، صدیق. (۱۳۷۵). *نامه سرانجام*. تهران: نشر هیرمند.
- کردستانی، سعیدخان. (۱۳۷۸). *سه گفتار تحقیقی در آیین اهل حق*. تصحیح محمدعلی سلطانی و مریم بانو رزازیان (چاپ اول). تهران: نشر سها.
- مردوخ کردستانی، شیخ محمد. (۱۳۸۳). *تاریخ کرد و کردستان*. ج. ۲. تهران: نشر سروش.
- مظاهری، رسول؛ ترابی فارسانی، سهیلا؛ اعرابی هاشمی، شکوه. (۱۳۹۸). *تحلیل تاریخ‌نگاری محلی ایران پسامشروطه (۱۳۳۶-۱۳۲۴ه.ق)*. *تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری*، ۲۹(۲۴)، ۲۳۰-۲۱۳.
- [DOI: 10.22051/hph.2020.30380.1422](https://doi.org/10.22051/hph.2020.30380.1422)
- معصوم شیرازی، محمد. (۱۳۸۲). *طرائق الحقایق*. ترجمه محمدجعفر محجو. ج. ۱. تهران: نشر سنایی.
- مینورسکی، ولادیمیر. (۱۳۷۵). *اهل حق*. *دانشنامه جهان اسلام*، ترجمه پرویز اذکایی، ج. ۱. تهران: نشر بنیاد دائرة المعارف اسلام.
- نسفی، عزیزالدین. (۱۳۹۰). *الانسان الکامل*. (چاپ یازدهم). تهران: طهوری.
- یزدان‌پناه، شهناز. (۱۳۹۴). *تقدی نو بر آیین و مرام اهل حق*. تهران: انتشارات آینده درخشان.